

DE KIESRECHTSTRIJD BUITEN DE KAMER

Van het ontstaan tot de finale van een
buitenparlementaire strijd om de democratie

L. E. de Kock

s1502689

e-mail:

warddekock@gmail.com

masterscriptie:

*ResMA History: Politics, Culture and
National Identities, 1789 to the Present*

30 ECTS

begeleider:

prof. dr. Henk te Velde

Universiteit Leiden

21.000 woorden

14 januari 2020

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Historiografie	6
1. De openbare vergaderingen van de jaren zeventig	12
2. De optocht van 1885	17
3. De openbare meeting van 1893	23
4. De tentoonstelling van 1898	26
5. Het partijcongres van 1901	31
6. De Rode Dinsdagen van 1911 en 1912	35
7. De brochure van Mathilde Wibaut uit 1912	39
8. De uitvaart van Dora Haver in 1912	42
9. De oorlog en de SDAP	44
10. De oorlog en de VvVK	50
Epiloog: De revolutiepoging van 1918	53
Conclusie	56
Nawoord	59
Literatuurlijst	60

‘Het regeeringskasteel is afgesloten door een zwaren ijzeren poort, waarop met booze letters twee woorden staan. Het woord: mannelijk en het woord: welvaart!’¹

— Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom

eigen foto: bezoekershoofdingang Tweede Kamer met een silhouet van Thorbecke op half zeven (27 september 2019)

¹ M. WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM, *De Strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 1912) 14-15.

Inleiding

De afgelopen drie jaar vierde Nederland een eeuw algemeen kiesrecht. Althans, dat was de bedoeling. In de praktijk bleek het echter moeilijk om een passende vorm voor dit feest te vinden. Daarnaast lukte het de organisatoren moeilijk mensen te bereiken. Dat er uiteindelijk drie jaar voor één jubileum nodig was, was niet het gevolg van uitbundigheid, maar getuigt van de worstelingen. Wat vierden we überhaupt? Over die vraag braken de organisatoren allereerst het hoofd. In 2017 wilde het ministerie van Binnenlandse Zaken in de schijnwerpers zetten dat honderd jaar geleden voor het eerst *alle* mannen naar de stembus mochten, vrouwen verkozen mochten worden en tot slot dat de grondwet vrouwen niet meer uitsloot van het kiesrecht — alleen nog een gewone Kieswet verhinderde dit. De klassendiscriminatie was hiermee afgeschaft, evenals de seksediscriminatie in de grondwet. Kamervoorzitter Khadija Arib trapte op dit moment echter op de rem: pas in 1919 veranderde het parlement de wet die vrouwen van de stembus hield en daarom zou 2019 het feestelijk jaar moeten zijn.² Afgelopen maanden zagen we verschillende vieringen. Er was een feest in de Ridderzaal met het koninklijk echtpaar en een verzameling ‘mensen uit het land’, zoals jongeren die voor het eerst mochten stemmen en de vrijwilligers van de stemlokalen. De sprekers op het evenement spraken hun waardering uit voor onze democratie, maar er was tevens ruimte voor geschiedenis. Arib stond tijdens die viering stil bij de strijd, bij Aletta Jacobs die in 1883 naar het stembureau ging om haar stem te eisen, bij de handtekeningenacties van de SDAP in 1911 en 1912 en hoe deze in 1917 tot het algemeen mannenkiesrecht zouden hebben geleid.³

Veel maatschappelijke weerklank had de viering helaas niet. Het plots afblazen van de viering in 2017 hielp vast niet mee, net als de kritieken die vanuit andere hoeken op de viering kwamen.⁴ Een tweede poging om het kiesrecht toch nog groots en spetterend in 2019 te vieren viel tevens in duigen, nadat er naar Deens voorbeeld gepoogd werd een Democratiefestival op te zetten. Het abstracte feest trok weinig bezoekers, ook al mochten de ambtenaren van het organiserende ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties er gratis tijdens

---

² J. TH. J. VAN DEN BERG, ‘Het “algemene” van ons kiesrecht’, *parlement.com* (24 mei 2019) <www.parlement.com/id/vkynbdqe18rz> (bezocht 6 januari 2020).

³ TWEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL, ‘Viering 100 jaar kiesrecht in de Ridderzaal’ <www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/viering-100-jaar-kiesrecht-de-ridderzaal> (geraadpleegd 6 januari 2020).

⁴ Verschillende critici wezen op het feit dat het algemeen kiesrecht niet gold voor Suriname, Nederlands-Indië en andere overzeese gebieden. Indonesië streed eerst voor onafhankelijk en introduceerde daarna het kiesrecht. Daarvoor vertegenwoordigde de communist Roestam Effendi, de eerste niet-Westerse volksvertegenwoordiger in Nederland, de Indonesiërs vanaf 1933.

werktijd heen.⁵ Waarom vond de viering zo weinig weerklank? Er zijn vele redenen voor te bedenken, maar een interessant gegeven is dat weerklank vinden ook een moeilijk punt bleek voor de kiesrechtbeweging, honderd jaar geleden. In de beginjaren van de kiesrechtstrijd kan er eigenlijk niet van een brede sociale beweging gesproken worden. Er bestonden kleine gezelschappen die zich bezighielden met het onderwerp, maar echt leven deed de strijd voor het algemeen kiesrecht niet. In dit onderzoek zal ik inzoomen op verschillende manieren waarop de kiesrechtbeweging de Nederlandse bevolking probeerde te interesseren voor het algemeen kiesrecht, welke voordelen van het kiesrecht ze aanprezen en wat dit zegt over hun uiteindelijke bedoelingen. In dit stuk staan het vertoog en de presentatie centraal: op welke manieren probeerden de kiesrechtstrijders mensen aan te spreken en welke reactie kregen ze hierop? Kozen ze ervoor om gebruik te maken van de mogelijkheden die het conservatief-liberale discours bood of wilden ze radicaal te breken met de politieke en culturele conventies van de tijd?

Vraagstelling

Het woord *radicaal* heeft verschillende betekenissen. Enerzijds is er de woordenboekdefinitie, waarin het woord simpelweg *extreem* of *vergaand* betekent. Anderzijds is er een preciezere definitie, die het radicale definieert als datgene dat breekt met de meest basale opvattingen in de politiek en de maatschappij. In dit stuk onderzoek ik verschillende publieke optredens van kiesrechthervormers, waarbij ik let op hun omgang met culturele en politieke conventies en maatschappelijke verlangens. Deze waren echter van het begin van de kiesrechtstrijd in de jaren zeventig tot aan de invoering van het algemeen kiesrecht in de jaren tien aan verandering onderhevig. De voorstanders van het algemeen kiesrecht relateerden hun eis bijna altijd aan concrete doelen, die soms wel en soms niet resoneerden met hun publiek. Een principieel argument droegen ze wel aan, maar was nooit voldoende. Dit zegt al iets over de propaganda die ze voerden en hoe ze weerklank zochten: blijkbaar was een principieel argument over gelijkheid niet genoeg. Om scherp op de radar te krijgen wat ze wel voldoende achtten, zal de hoofdvraag luiden: *In hoeverre was de kiesrechtstrijd een strijd om meer dan het kiesrecht en hoe presenteerde de kiesrechtbeweging haar impliciete doelen?* Omdat ik de beweging en de maatschappelijke weerklank wil onderzoeken, zal ik me richten op de buitenparlementaire acties in de kiesrechtstrijd. Het parlementaire debat, waarover al zoveel literatuur bestaat, laat ik buiten beschouwing. De socialistische en feministische kiesrechtbewegingen staan centraal in dit stuk, omdat zij de buitenparlementaire kiesrechtstrijd leidden.⁶

---

⁵ ERIC REIJNEN RUTTEN EN VINCE DECATES, 'Democratiefestival in Nijmegen raakt gratis kaarten amper kwijt: flop dreigt', *De Gelderlander* (27 augustus 2019).

⁶ JAN EN ANNIE ROMEIN, *De lage landen bij de zee: Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (1e druk Amsterdam 1934; 8e druk 1979) 540.

Tijdvak

De politieke eis voor het algemeen kiesrecht zelf was niet radicaal. Het past namelijk geheel in de mogelijkheden, de waarden en de filosofie van het liberalisme, de grondslag van de Nederlandse staatsinrichting sinds 1848. Maar twee zaken remden de invoering van het kiesrecht: de politieke cultuur en vrees dat er een politieke aardverschuiving zou optreden wanneer men het algemeen kiesrecht in zou voeren. Een verandering in de politieke cultuur van Nederland bepaalde de tijdafbakening van dit onderzoek. Toen Nederland het censuskiesrecht kreeg in 1848 was Nederland een verdeeld land met sterke lokale identiteiten. Dit werd geleidelijk minder, maar veel mensen waren niet bezig met landelijke politiek noch voelden zij een nationaal gevoel. Vanaf 1870 veranderde dit in sneltreinvaart en gelijktijdig begon de lobby voor het algemeen kiesrecht. Dit stuk begint daarom in de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Van een metafysisch wezen werd 'de Nederlandse natie' toen ook een sociaal-culturele gemeenschap, zo stellen historici Remieg Aerts en Henk te Velde. Politieke kwesties beginnen vanaf dit moment ook buiten politieke, intellectuele en grootburgerlijkere kringen te spelen, al zou deze culturele en intellectuele verandering niet van de ene op de andere dag voltooid zijn.⁷ Culturele veranderingen bepaalden de parlementaire en buitenparlementaire ontwikkelingen rond het kiesrecht. De grondwet van 1848 gaf kiesrecht aan een kleine elite met het meest ontwikkelde 'nationale besef'. In de periode van relatief heftig nationalisme, die Nederland kende van 1880 tot 1902, bereikte de kiesrechtbeweging voor het eerst mensen buiten hun eigen bubbel.⁸ Daarnaast stelden sociaalliberalen in deze tijd de eerste vergaande wet voor kiesrechtuitbreiding voor, maar deze kwam niet door het parlement heen. Dit stuk zal eindigen rond de uiteindelijke invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen in de jaren tien.

Literatuur en bronnen

Historici schreven al veel over de kiesrechtbeweging en ik heb van deze bestaande historiografie dankbaar gebruik gemaakt. Hun invalshoek is echter dikwijls die van een parlementaire geschiedenis of een ideeëngeschiedenis. Historici verwezen in hun werk tussen de regels door wel naar de kiesrechtbeweging als sociale beweging, maar deze staat zelden in de schijnwerpers. Dit stuk bouwt voort op het gefragmenteerde beeld dat is ontstaan, maar is aangevuld met nieuw bronmateriaal.

---

⁷ REMIEG AERTS EN HENK TE VELDE, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940' in: N.C.F. VAN SAS, *Vaderland: Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 393.

⁸ Ibidem.

Ik heb verschillende archieven bezocht om te zoeken naar egodocumenten, zodat ooggetuigen zelf konden spreken. De overvloed aan dagboeken van doorsnee Nederlanders uit de Tweede Wereldoorlog is echter zo groot als het gebrek aan dagboeken uit de Eerste Wereldoorlog en de periode daarvoor. Daarnaast zijn de meeste dagboeken uit dit tijdvak reisdagboeken, waarin de binnenlandse politiek geen sterrol speelt. Slechts enkele dagboeken waren bruikbaar, met als belangrijkste exemplaar de oorlogsdagboeken van Miep de Zaaier, die uniek is in haar soort. De ooggetuigen die in dit stuk vaker aan het woord komen, zijn journalisten. Veelal schreven zij zakelijk en beknopt, maar er waren dagbladschrijvers bij die de vrijheid namen een persoonlijk verslag in hun krant te zetten. De digitale krantenbank Delpher was uiteraard een belangrijk middel om deze dagbladen te vinden en te lezen, maar ook heb ik gebruik gemaakt van krantenmateriaal uit andere archieven, zoals het Atria en het gemeentearchief van mijn geboortestad Dordrecht.

Geografische afbakening

De kiesrechtstrijd werd overal in het Koninkrijk gevoerd, maar slechts op enkele plaatsen was deze intensief. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag was veel activiteit, terwijl de bewegingen buiten de randstad zelden landelijke evenementen organiseerden. Lokale verenigingen waren er wel door het land heen, maar niet overal. De sociaaldemocraten, die vanaf de jaren tachtig de buitenparlementaire strijd tegen de klassendiscriminatie in de grondwet leidden, probeerden zo veel mogelijk partijafdelingen op te zetten. De feministen, die vanaf dezelfde periode de buitenparlementaire strijd tegen de seksediscriminatie leidden, hadden afdelingen tot in Nederlands-Indië.⁹ Tegelijkertijd waren er plekken waar het er simpelweg niet van kwam. Een voorbeeld hiervan zijn de Drentse veengronden, waar men weinig landelijke kranten las en de gevoelsmatige afstand tot het parlement groot bleef gedurende het hele tijdvak.¹⁰ In dit stuk richt ik me op de grote landelijke acties van de twee bewegingen, die de kleine evenementen overschaduwden. Slechts op enkele momenten beschrijf en analyseer ik evenementen in kleinere plaatsen, namelijk wanneer hierover in de krant een levendiger verslag verscheen dan over een landelijke actie met dezelfde strekking.

Historiografie

De historiografie van de kiesrechtstrijd is in de laatste drie jubileumjaren flink uitgebreid. De jubileumjaren lijken de interesse van historici in de kiesrechtstrijd flink aan te wakken en

---

⁹ SUSAN BLACKBURN, 'Winning the Vote for Women in Indonesia', *Australian Feminist Studies* 14.29 (1999).

¹⁰ HARMEN VAN HOUTEN, *Anarchisme in Drenthe: Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985) 73-74.

Nederland is vele themanummers, bundels en handboeken over het onderwerp rijker geworden. In de meeste van deze bijdragen staat de ideeënstrijd centraal: het debat in de Tweede Kamer, de discussies tussen en binnen politieke partijen en de ideologische afsplitsingen binnen de beweging. Het zijn de verhalen van de partijtop, van de intellectuele voorhoede. Het verhaal over wetten die wel of niet door het parlement kwamen, over sluwe listen en geraffineerde verwoordingen om een nieuwe grondwet in het voordeel van jouw partij te laten uitpakken. De narratieven die hiermee ontstonden, droegen hoogstwaarschijnlijk bij aan de huidige viering van het honderdjarige jubileum. Dit is het kiesrechtverhaal van de parlementariërs, van de politieke verslaggevers, van de ambtenaren en van de pressiegroepen. Van liberale mannen- en vrouwenverenigingen, die de nationale en internationale politiek op de voet volgden. Van een vrijzinnig-liberale en een sociaaldemocratische partijtop die continu in debat waren met elkaar, maar vooral ook met hun politieke tegenstanders. Het is een verhaal dat zijn grote finale heeft tussen 1917 en 1919. Het maakte de parlementaire en ambtelijke viering van het kiesrecht tot wat zij is: de viering van het begin van de moderne tijd, althans in juridische zin.

Voorbeelden van werken in deze traditie zijn Rudy Andewegs recente werk *Alle stemmen tellen!* uit 2018, Ron de Jongs artikelen over kiesrecht van de laatste jaren en Gert van Klinkens vuistdikke *Actieve burgers* uit 2003. De historici stellen zich de vraag hoe de kiesrechtuitbreidingen door de Kamers zijn heen geloodst tussen 1870 en 1918.¹¹ Andeweg stopt er helemaal aan het eind van zijn boek nog wel een beetje buitenparlementaire actie in. Hij stelt dat na een lange parlementaire strijd voor het algemeen mannenkiesrecht, het doorvoeren van het vrouwenkiesrecht een buitenparlementaire oorsprong had: de druk die de sociaaldemocratische revolutiepoging van 1918 legde op de parlementariërs zou zorgen voor de uiteindelijke overwinning.¹² Van Klinken trekt dezelfde conclusies over de parlementaire geschiedenis van het mannenkiesrecht, maar heeft geen aandacht voor de mogelijk buitenparlementaire overwinning van het vrouwenkiesrecht. De historicus heeft een pragmatische kijk op de kiesrechtstrijd: hij kijkt nuchter naar de verschillende belangen die een rol speelden bij kiesrechtuitbreidingen. Dit genre, met een zakelijke kijk op de lange strijd, kent een oude traditie, zij het in minder uitgebreide vorm. We vinden in oude liberale tijdschriften in de jaren na de invoering de eerste verslagen van een kiesrechtstrijd die bestaat uit grondwetswijzigingen en deals tussen politici. Ook bij de sociaaldemocraten zijn dit soort verslagen te vinden, hoe revolutionair ze zich kort daarvoor ook hadden getoond. Zo schreef de

---

¹¹ Een voorbeeld van een artikel van De Jong: RON DE JONG, 'Geschiede en ongeschikte kiezers: Het kiesrecht tussen 1848 en 1919', *Leidschrift* 32.3 (2017) 17-38.

¹² ANNE PETTERSON, 'Wat Marijtje van het vrouwenkiesrecht dacht', *De Nederlandse Boekengids* (augustus-september 2019) 37-39, aldaar 38.

rechtsgeleerde parlementariër George van den Bergh in 1919 een zakelijke geschiedenis van de kiesrechtstrijd in *Het Jonge Volk*, het orgaan van de sociaaldemocratische jeugdbeweging.¹³ Juist voor een sociaaldemocraat, wiens beweging de kiesrechtstrijd van onderaf leidde, is het wonderlijk dat hij de strijd beschreef als een hoofdzakelijk parlementaire kwestie, waarbij hij druk van buitenaf niet noemt.

Enkele maanden later verscheen in *Het Jonge Volk* echter nog een geschiedenis van de kiesrechtstrijd, maar dan geschreven door een onbekende bijdrager onder de pennaam Kees. Kees schetst een heel andere geschiedenis, één die veel verder afstaat van het parlementaire verhaal. In het licht opruimende stuk vergelijkt de schrijver de arbeiders met slaven van het kapitaal, met werkvee en trekdieren. Uiteindelijk stelt Kees vast: 'Uit het voorgaande blijkt, dat de samenstelling van het parlement voor de arbeidersklasse een levenskwestie is.' De arbeiders voerden *hierom* de strijd voor het algemeen kiesrecht. Kees noemt echter de verovering van het algemeen kiesrecht vervolgens niet als de eindoverwinning, noch het begin van een nieuw tijdperk. Dezelfde strijd voor een humaan bestaan gaat door, maar het kiesrecht verbetert de kansen.¹⁴ Een narratief dat het kiesrecht neerzet als een middel in een langere sociale strijd heeft weinig navolging in de historiografie. Toch is het waarschijnlijk dat voor veel mensen de strijd voor het algemene kiesrecht een sociaal-economische strijd was en niet slechts een principiële strijd. In dit verhaal is 1919 niet een magisch jaar, waarna de moderne tijd kon begonnen, ook al wordt het zo gevierd op de jubileumvieringen. Beide narratieven hebben wortels in het verleden en zijn het waard om herinnerd te worden. Wie echter het kiesrecht wil vieren, moet niet vergeten waarom mensen de strijd voor het kiesrecht voerden.

Geschiedwerken als dat van Van Klinken hebben weinig te melden over deze strijd van onderop. Sterker nog, Van Klinken ontkennt zelfs dat veel mensen het kiesrecht begeerden:

'De Nederlanders, althans de mannelijke helft daarvan, werden in toenemende mate kiesgerechtigd. Men zou dit proces kunnen toeschrijven aan een emanciperende beweging van onderaf. Het probleem is dat daarvan niets uit de bronnen blijkt. Toen de eerste substantiële kiesrechtuitbreiding in 1887 vanaf de gemeentehuizen werd afgekondigd, reageerde de bevolking onaangedaan. De meeste Nederlanders die het kiesrecht níet bezaten, hielden deze onverschilligheid vol gedurende het hele onderzochte

---

¹³ GEORGE VAN DEN BERGH, 'Het algemeen kiesrecht veroverd', *Het Jonge Volk* (27 maart 1919) 41-42, aldaar 42.

¹⁴ KEES, 'De onpartijdige regering', *Het Jonge Volk* (17 juli 1919) 115-116, aldaar 115-116.

tijdvak [1870-1918]. (...) Weinigen van hen hadden blijk gegeven van enig brandend verlangen om kiezer te worden.¹⁵

Ik wil mij best aansluiten bij de opvatting dat veel Nederlanders het kiesrecht niet begeerden. Maar het volledig bagatelliseren van een *grassroots* kiesrechtstrijd doet ook geen recht aan het verleden. Er waren twee kiesrechtstrijden: een in het parlement en een op straat. Ook binnen de sociaaldemocratische beweging: een strijd van Van den Bergh en een strijd van Kees. Het verschil is dat die van Van den Bergh een helder eind had, terwijl Kees' gevecht nog in volle gang was in 1919. Deze twee narratieven kunnen makkelijk naast elkaar bestaan. Wat dit onderzoek duidelijk zal maken, is dat in de socialistische propaganda, de redes en het discours het verhaal van Kees centraal stond.

In de historiografie omtrent het vrouwenkiesrecht zijn ook twee metanarratieven te vinden. De historiografie behandelt doorgaans alleen de ideeënstrijd binnen de leiding van de vrouwenkiesrechtverenigingen. Deze leiding bestond uit opgeleide vrouwen uit invloedrijke milieus, die, net als de sociaaldemocraten in het parlement, op een bepaalde manier al een stem hadden. Dit zijn vrouwen die publiceerden, die toegang hadden tot podia en theaterzalen en die met politici in gesprek kwamen. Hiertegenover staan vrouwen zonder enige stem. Geen enkele vrouw had voor 1919 het kiesrecht, maar sommigen hadden wel toegang tot politieke netwerken en kapitaal. Met het idee in het achterhoofd dat rijke vrouwen niet alle vrouwen vertegenwoordigen zal ik in dit stuk de vrouwenkiesrechtbeweging onderzoeken. De historiografie maakt dit onderscheid dikwijls niet, waardoor er een elitaire literatuur is ontstaan omtrent het vrouwenkiesrecht, waarin veel vrouwenstemmen niet gehoord zijn. Historici die dit probleem aankaarten zijn er, maar er is nog veel werk te verrichten. Historicus Simone Vermeeren stelt in *De Nederlandse Boekengids* dat alhoewel de jonge discipline van de vrouwengeschiedenis veel publiceert over vrouwenlevens, dit altijd 'sterke en succesvolle individuen' zijn. Terwijl biografen boeken schrijven over zowel succesvolle als 'middelmatige' mannen, moeten de middelmatige vrouwen nog altijd gebiografeerd worden.¹⁶ Dit principe heeft ertoe geleid dat de geschiedenis van de vrouwenkiesrechtstrijd gebouwd is op levensbeschrijvingen van enkele prominente vrouwen, hoofdzakelijk Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker. Jacobs is al sinds haar eerste optreden voor het vrouwenkiesrecht in 1883 onlosmakelijk verbonden met de strijd voor het vrouwenkiesrecht. In een biografie van haar leven vinden we de volgende passage in het voorwoord:

---

¹⁵ GERT VAN KLINKEN, *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 12.

¹⁶ SIMONE VERMEEREN, 'Alle vrouwen verzamelen: hoe emancipatoir is de golf van gebundelde vrouwenlevens', *De Nederlandse Boekengids* (augustus-september 2019) 35-37.

‘In den langen bangen strijd voor het algemeen kiesrecht der vrouw hier te lande, heeft dr. Jacobs het leeuwenaandeel gehad en haar wilskracht is het vooral geweest die de vrouw het stembiljet in handen heeft gegeven.’¹⁷

Het ‘leeuwenaandeel’ klinkt alsof de verovering van het vrouwenkiesrecht hoofdzakelijk het werk was van lobbyist Jacobs in plaats van van een beweging — een beeld dat toch niet kan kloppen. Toch is het zo in de historiografie klakkeloos overgenomen, maar dat betekent niet dat er geen strijd was buiten de persoon van Jacobs om. Vorig jaar verscheen in een wetenschappelijke jubileumbundel over vrouwenkiesrecht nog een artikel van het rechtsgeleerde Eerste Kamerlid Pia Lokin-Sassen getiteld ‘Vrouwenkiesrecht in de negentiende eeuw’. Bij nader inzien bleek het stuk echter een biografisch lemma over Aletta Jacobs te zijn, inclusief kindertijd.¹⁸ Ook bij het recent verschenen *Strijd!* van Mineke Bosch ligt de nadruk op Jacobs, ook al heeft het werk als doel breed van aard te zijn. Bosch wijst als ‘belangrijke basis’ voor haar tekst haar eigen biografie van Aletta Jacobs uit 2005 aan. Alhoewel het nieuwe boek ‘niet in de eerste plaats over Aletta Jacobs moest gaan, (...) blijft zij natuurlijk een van de hoofdrolspelers.’¹⁹ Het is dan ook niet vreemd dat historicus Anne Petterson in een beknopt maar raak stuk over de historiografie stelt dat alleen ‘politieke kopstukken’ de aandacht krijgen, terwijl ‘de rol van “gewone” vrouwen en politieke praktijken op lokaal niveau uit het zicht verdwijnen.’²⁰

Ook bij de historiografie van de sociaaldemocraten is er zo’n probleem. Historicus Harm Kaal geeft aan dat alhoewel de literatuur over de sociaaldemocratische geschiedenis groot is, de *cultural turn* nog weinig invloed heeft gehad. Werken die bijdragen aan een verandering hiervan zijn Adriaan van Veldhuizens proefschrift over de partijcultuur van de vroege SDAP en Bernard Rulofs stukken over sociaaldemocratische demonstraties en campagnes in de jaren dertig. Kaal stelt echter: ‘De meeste aandacht van historici is tot nu toe echter uitgegaan naar de ideologische heroriëntaties van de partij en haar parlementaire geschiedenis.’²¹ Over de

---

¹⁷ J. OPPENHEIM, ‘Voorwoord’ in: ALETTA H. JACOBS, *Herinneringen* (Amsterdam 1924) VIII.

¹⁸ PIA LOKIN-SASSEN, ‘Vrouwenkiesrecht in de negentiende eeuw’, *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving – 1883-2018* (Nijmegen 2018) 23-46.

¹⁹ MINEKE BOSCH, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019) 15-16.

²⁰ PETERSON, ‘Wat Marijtje van het vrouwenkiesrecht dacht’, 37-39.

²¹ HARM KAAL, ‘De electorale cultuur van de sociaaldemocraten, 1918-1940’, *Leidschrift* 32.3 (2017) 69-87, aldaar 72. De genoemde geschiedwerken zijn: ADRIAAN VAN VELDHUIZEN, *De partij: over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015); en: B. J. J. RULOF, ‘Selling Social Democracy in the Netherlands. Activism and Its Sources of Inspiration during the 1930s’ *Contemporary European History* (2000) 473-495.

vrouwenkiesrechtstrijd kan men hetzelfde zeggen: alhoewel er geen vrouwenpartij bestond, is er veel aandacht uitgegaan naar de ideeënstrijd rondom het kiesrechtvraagstuk en staat een *grassroots* geschiedschrijving nog in haar kinderschoenen.

Een van de onderwerpen, die door de ideeën- en parlementaire historiografie vaak genegeerd zijn, is de invloed van de Eerste Wereldoorlog op de kiesrechtbeweging. Historici zetten de Eerste Wereldoorlog nog te vaak neer als een strijd van anderen. Als neutraal land, temidden van oorlogvoerende landen, had Nederland een relatief bevoorrechte positie. Handboeken, die een algemeen beeld van de geschiedenis van Nederland moeten scheppen, wijdden er vaak maar een verwaarloosbare aantal woorden aan. Onterecht, want ook in Nederland leidde de oorlog tot een politieke en economische crisis.

De meest bekende verhalen over Nederland in de Eerste Wereldoorlog staan in dienst van de internationale politieke ontwikkelingen. Zo beschrijft historicus Friso Wielenga de Nederlandse strijd om neutraliteit; het 'bevorderen van internationaal recht, vrede en moraal'.²² Anderen negeren de oorlog geheel en delen hun politieke geschiedwerk in langs belangrijke parlementaire overwinningen. We zien dit in werken over het kiesrecht en over verzuiling, waarin 1917 lange tijd gold als het begin van een nieuw tijdperk.²³ Voor een parlementair stuk kan men dit goed rechtvaardigen, maar in een culturele beschouwing niet. Een cultuurhistoricus zal zich daarom teleurgesteld gevoelen wanneer deze vol hoop zoekt naar de oorlog in Piet de Rooy's eigenaardige analyse van de politiek-culturele wording van Nederland, *Ons stipje op de waereldkaart*. Men zal onaangenaam verrast worden door de alinea die begint met de woorden 'Na de Eerste Wereldoorlog (...)', zonder dat de Rooy daarvoor een woord over die oorlog rept.²⁴

Slechts tussen neus en lippen door geven historici toe dat de Eerste Wereldoorlog ook voor Nederlanders een zware tijd was. Economisch historicus Jeroen Touwen noemt het jaar 1914 een breukpunt in de economische ontwikkeling van Nederland, waarna een periode van vertraging en stagnatie van de economische groei aanbrak. Als gevolg van deze ontwikkeling noemt Touwen de grote inmenging van de overheid in de economie, die ervoor moest zorgen dan gezinnen zich staande konden houden.²⁵ Zo geschiedde inderdaad: grote armoede en

---

²² FRISO WIELENGA, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2013) 272-273.

²³ PETER VAN DAM, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 39.

²⁴ PIET DE ROOY, *Ons stipje op de waereldkaart: De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 212.

²⁵ JEROEN TOUWEN, 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen' in: KAREL DAVIDS EN MARJOLEIN 'T HART (RED.), *De wereld en Nederland: Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011) 185, 202.

schaarste dwong de overheid een publieke voedseldistributie op te zetten. De oorlog schudde ook het medialandschap flink op. We zien dit onder andere terug in cijfers aangeleverd door krantenbank Delpher. In 1913 noemden de kranten het kiesrecht bijna achtduizend keer. In 1915, het eerste volle jaar in de oorlog, is dit nog maar achttienhonderd, een daling van bijna tachtig procent.²⁶ De grote interesse in oorlogsnieuws verdrukte berichtgeving over de binnenlandse politiek. Dit stuk zal de invloed van de oorlog op de buitenparlementaire kiesrechtstrijd meenemen.

1. De openbare vergaderingen van de jaren zeventig

‘In het lokaal van De Vereeniging, in de Warmoesstraat, alhier, had gisteravond eene meeting plaats, belegd met het doel propaganda te maken voor Algemeen Stemrecht, zooals reeds op meer plaatsen in ons land is geschied.’²⁷

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw begonnen Nederlandse kranten voor het eerst melding te maken van een nieuw fenomeen: progressief-liberalen en socialisten organiseerden samen zogenaamde kiesrechtmeetings, waar redenaars voor een kleine groep belangstellenden het algemeen kiesrecht verdedigden. De twee politieke groepen zouden uiteindelijk van elkaar vervreemden, maar wisten zich destijds te verenigen voor het kiesrecht. De meeting in de Amsterdamse Warmoesstraat was een van die samenkomsten, waar onder andere de sociaalliberaal W. Heineken en de kersverse socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis bij waren. Echt propagandistisch waren de bijeenkomsten niet: de kranten maken geen melding van optochten of demonstraties, slechts een vergadering in een lokaal of gehuurd zaaltje. De aanwezigen waren hoogstwaarschijnlijk al overtuigd van het nut van het algemeen kiesrecht, want ze stonden de sprekers na elke zin toe te juichen. De kans is groot dat alle aanwezigen leden waren van dezelfde vereniging, waarin ook de sprekers actief waren, namelijk het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV). Het ANWV was een sociaalliberale vakcentrale, waar socialisten nog een paar jaar binnen zouden blijven totdat ze hun eigen club oprichtten. ‘Ieder werke mede tot het grootste doel,’ zo stelde Domela Nieuwenhuis: ‘bevrijding van de arbeidersklasse, gerechtigheid voor allen, de verwerving van gelijke rechten naast gelijke plichten voor elk individu.’²⁸ De korte voordracht van de socialist verraadde dat hij niet op het podium stond uit hetzelfde principe als de sociaalliberalen: Domela Nieuwenhuis begeerde wel

---

²⁶ ‘Grafische weergave van zoekresultaten’, *Delpher* <www.delpher.nl/nl/kranten/ngram?coll=ddd&query=kiesrecht> (geraadpleegd 17 november 2019).

²⁷ ‘Stadsnieuws’, *Het nieuws van den dag* (6 december 1879) 5.

²⁸ *Ibidem*.

de wettelijk gelijkstelling van armen en rijken, maar het uiteindelijke doel was de 'bevrijding van de arbeidersklasse', oftewel het begin van een socialistische maatschappij.

Na de oprichting van een eigen socialistische vereniging bleef de samenwerking tussen socialisten en linksliberalen bestaan, in de vorm van een overkoepelde Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBAKS). Het duurde echter een tijd voordat de NBAKS daadwerkelijk mensen buiten eigen bubbel wist te bereiken. In de jaren zeventig kon alleen een aanwezige journalist ervoor zorgen dat men buiten het ANWV iets van de meeting meekreeg. De bijeenkomsten waren niet heel bewegend: veel krantenberichten meldden van korte spreekbeurten van Domela Nieuwenhuis en lange lezingen van een kenner op het gebied van staatkunde en geschiedenis. Zo hield die dag in de Warmoesstraat de letterkundige Samuël Katz 'een internationaal historisch betoog omtrent de kiesstelsels in Frankrijk, Zwitserland, Italië, het Duitse rijk, de Verenigde Staten van Noord-Amerika en België.' Hij sprak ook over wetsvoorstellen hier in Nederland en legde uit dat er in Nederland slechts '115.558' kiezers waren op '3.865.000' inwoners van Nederland.²⁹ Dit paste volledig in het patroon van de meetings in de liberale kring: nog geen maand daarvoor organiseerde het ANWV een bijeenkomst waar de Delftse hoogleraar Administratief recht Baltus Pekelharing een historisch betoog hield over *Engelsche Arbeidersverenigingen*, waarbij hij ook de kiesrechtstrijd behandelde.³⁰

De nadruk op arbeidersverenigingen was ook geen toeval: het ANWV was zelf een arbeidersvereniging. De vakcentrale was opgericht door verschillende ambachtslieden om de positie van arbeiders te versterken. Ook een 'verlossing' dus, maar de leiding van het ANWV had echter niets met socialistische ideeën zoals de klassenstrijd. De vakcentrale probeerde juist goede contacten te onderhouden met werkgevers, om in gesprek samen tot oplossingen te komen voor de benarde leefomstandigheden van arbeiders in Nederland. De kiesrechtstrijd was voor de linksliberalen nauw verbonden met het verbeteren van de situatie van werklieden, aangezien de conservatievere liberalen het censuskiesrecht verdedigden met het argument dat iedereen de census kon bereiken, zolang zij zich maar ver genoeg ontwikkeld hadden. Een goede ontwikkeling zou zich vertalen in een hoger inkomen en zodoende zou de ontwikkelde burger genoeg belasting afdragen om in aanmerking te komen voor het kiesrecht. De leefomstandigheden van de arbeiders stonden echter in de weg om ooit deze graad van ontwikkeling te kunnen bereiken, vandaar dat het ANWV deze wilde verbeteren. De vakcentrale ging zodoende mee in de liberale denkwijze dat iedereen het kiesrecht kon bereiken

---

²⁹ 'Stadsnieuws', *Het nieuws van den dag* (6 december 1879) 5. Voor Katz zie: BAUKE MARINUS EN NATASCHA TUINHOUT, 'KATZ, Samuël', *BWSA* 6 (1995) 111-113.

³⁰ 'Mededeelingen van vergaderingen', *De Werkmansbode* (24 november 1877) 2.

met genoeg ontwikkeling.³¹ De socialisten hadden daar hele andere ideeën over en gingen ervan uit dat de bezittende klasse terug zou komen op haar socialistische principes, wanneer de arbeiders te veel van de bourgeoisie zou eisen. Het ANWV maakte zich naast het verbeteren van arbeidsomstandigheden hard voor beter onderwijs en betere scholing voor werklieden.³² Het idee historische lezingen te organiseren kwam waarschijnlijk voort uit ditzelfde ideaal.

De leiding van het ANWV onderhield tegelijkertijd contacten met linksliberale parlementariërs, die zich ook inzetten voor de scholing van arbeiders; voor leerplicht en tegen kinderarbeid. Voor veel van hun liberale collega's lag de ontwikkelingsgraad van de arbeidersklasse echter nog veel te laag: zij vonden dat de proleten het kiesrecht nog niet waardig waren en hun welvarende electoraat was het daarmee eens.³³ Het ANWV en de meest progressieve liberalen draaiden hierom aan het eind van de jaren zeventig hun standpunt om: alleen het algemeen kiesrecht kon tot de lotsverbetering van de arbeiders leiden, want het gros van de liberalen in het parlement verwaarloosden de eis voor de leerplicht en betaalbaar onderwijs.³⁴ Dit predikte ook Samuël Katz tijdens zijn lezing in de Warmoesstraat:

‘Het algemeen stemrecht [is] het eenige middel tot oplossing van de brandende vraagstukken dezer eeuw, [het is] eene instelling, die verheffend werken moet op de groote volksklasse en gelijksoortig is met het streven naar volksbeschaving.’³⁵

Eén probleem is er wel met deze retoriek: als het algemeen kiesrecht de verbetering moet brengen, maar het parlement geeft geen algemeen kiesrecht tot er ‘ontwikkeling’ zou zijn, hoe komt men dan aan dit kiesrecht? Het blijkt dat veel leden van het ANWV niet overtuigd waren van dit nieuwe verhaal en de moed begonnen te verliezen. In het blad van het ANWV, *De Werkmansbode*, wordt een bijeenkomst aangehaald waar de spreker stelde dat ‘werklieden hoe langs (*sic*) hoe meer onverschillig worden, dat zij met den dag minder belangstelling toonen voor de takken van hooger en lager bestuur, en als reden daarvan is opgegeven: dat zij bij de tegenwoordige inrichting gerekend worden als nul.’ De redactie van *De Werkmansbode* probeerde dit idee nog wat te nuanceren, maar het is waarschijnlijk dat er waarheid achter

---

³¹ RICO OP DEN CAMP, ‘HELDT, Bernardus Hermanus’, *BWSA* 6 (1995) 87-91.

³² TH. VELD, *Volksonderwijs en leerplicht: een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Delft 1987) 121; ‘Het Rotterdamsch Zondagblad en Algem. Stemrecht’, *De werkmansbode* (1 december 1877) 1-2, aldaar 2; ‘Het Algemeen Stemrecht en de Toekomst’, *De Tijd* (30 juni 1879) 5.

³³ H. H. ZWAGER, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa: een historische studie* (Groningen 1958) 165.

³⁴ *De werkmansbode* (7 januari 1882) 3.

³⁵ ‘Stadsnieuws’, *Het nieuws van den dag* (6 december 1879) 5.

schuilgaat. Het algemene kiesrecht was heel ver weg en de stemloze arbeiders hadden dit door.³⁶

Het ANWV zou uiteindelijk hieraan ten onder gaan, al was het een langzame neergang. Terwijl de socialistische en confessionele vakbewegingen in hoog tempo groeiden, bleef het ooit relatief grote ANWV stabiel en werd zodoende relatief klein.³⁷ De meest prominente ANWV-leden gingen hun politieke doelen nastreven in het parlement en verlieten de arbeidersbeweging. De voorzitter van het ANWV, Bernardus Heldt, sloot zich bijvoorbeeld aan bij de partij van Henri Marchant, die in 1917 en 1919 het algemeen kiesrecht door de Tweede Kamer wist te loodsen. Arbeiders liepen over naar vakverenigingen die minder vriendelijk waren tegenover de werkgevers. Vanaf 1893 waren deze verenigingen verenigd in het Nationaal-Arbeids-Secretariaat (NAS), die zich niet bezig hield met politiek, maar wel meer bereikte op sociaal-economisch gebied. Het NAS ging feller tekeer tegen werkgevers en omarmde de internationale stakingsgolf. Voor politieke doeleinden konden de arbeiders terecht bij de socialisten, die in 1881 zichzelf landelijk verenigd hadden in de Sociaal-Democratische Bond (SDB).

De socialisten hadden een lange tijd zeer beperkte invloed gehad op hun omgeving. In 1869 hadden een paar jongeren een Amsterdamse afdeling van de Eerste Internationale opgericht, die echter niet lang daarna alweer instortte en daarna opging in het ANWV. De socialistische eis voor het algemeen kiesrecht in Nederland kwam wel uit deze hoek. Zij formuleerden hun eis echter totaal anders dan de liberalen. Ze braken met het discours en de argumentatie van de liberale kiesrechtstrijd en geloofden dat het algemeen kiesrecht zou leiden tot een complete overname van de staat door arbeiders. De groep bleef echter geïsoleerd in hun Amsterdamse kring. Historicus Dennis Bos stelt dat hun acties 'hecht verankerd waren in het buurtleven'.³⁸ Ook hadden de Amsterdammers bijna geen contact met het hoofdkantoor van de Internationale in Londen, doordat de arbeiders noch de middelen noch de kennis hadden om dit internationale contact te leggen. Men kwam bij de socialisten terecht door waar men woonde, door familie, vrienden en collega's en door contact te zoeken in de eigen omgeving. De kans dat men zelfstandig socialist was geworden en zocht naar gelijkgestemden, was voor de arbeiders bijna nihil.³⁹

---

³⁶ 'Het Rotterdamsch Zondagblad en Algem. Stemrecht', *De werkmansbode*, 2.

³⁷ GER HARMSSEN EN BOB REINALDA, *Voor de bevrijding van de arbeid: Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 430-431.

³⁸ DENNIS BOS, *Waarachtige volksvrienden* (Amsterdam 2001) 100.

³⁹ BART TROMP, *Het sociaal-democratisch programma: De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002) 53-54; BOS, *Waarachtige volksvrienden*, 99-100.

De nieuwe socialisten die hier samenkwamen spraken over het algemeen kiesrecht als een middel om de staat te veroveren en het socialisme te vestigen. Het kiesrecht en de socialistische revolutie waren hierdoor bijna hetzelfde. Het ene bracht het andere.⁴⁰ Voor de socialisten zou het algemeen kiesrecht allerlei utopische verwachtingen waarmaken, zoals het kwijtschelden van openstaande schulden, de afschaffing van het leger en afschaffing van het erfrecht. De verlossing die ze van het algemeen kiesrecht verwachtten, kon in sommige gevallen zelfs een religieus karakter krijgen.⁴¹ Een strategie miste enigszins, maar het verlangen naar een humanere wereld was sterk. Hierin leken ze op het ANWV, maar de socialisten gingen ervan uit dat na het bereiken van algemeen kiesrecht de rol van de liberalen zou zijn uitgespeeld. De socialisten waren echter vooral bezig met hun interne organisatie, zeker na de economische inzinking van 1876.⁴² Domela Nieuwenhuis kwam vanuit het ANWV-kring bij de socialisten terecht. Hij schreef stukken en sprak voor de vakcentrale over politieke kwesties, maar was door zijn professe e een buitenstaander. Als intellectueel, van oorsprong predikant, kon hij geen lid worden van het werkliedenverbond; hij was slechts een graag geziene gast. Via een bureaucratische omweg probeerde hij met andere socialistische debaters een *gemengde vakvereniging* op te richten om zich toch bij de vakcentrale aan te sluiten, maar dit accepteerde het ANWV niet. De socialisten richtte daarom in 1878 los van het ANWV de Sociaaldemokratische Vereeniging (SDV) op en vanaf de jaren tachtig begon dit initiatief als de SDB te concurreren met het ANWV.⁴³

In het samenwerkingsverband van de NBAKS, begonnen de twee verenigingen meetings te organiseren over het algemeen kiesrecht, waarbij de twee verschillende geluiden naast elkaar klonken, zij het in een gebrekkige harmonie. De NBAKS maakte het mogelijk samen te werken met de 'burgerlijken', hetgeen in de economische vakbeweging voor de socialisten uit den boze was. In deze kwestie kon de samenwerking echter geen kwaad, want na de invoering van het algemeen kiesrecht volgde gegarandeerd de dageraad der volksbevrijding. Het was in de praktijk echter een koelbloedige, zakelijke samenwerking tussen de leiding van de twee

---

⁴⁰ Zie: SAMUEL HOLLANDER, 'Marx and Engels on Constitutional Reform vs. Revolution: Their 'Revisionism' Reviewed', *Theoria: A Journal of Social & Political Theory* 57.122 (30 maart 2010) 51-91, aldaar 52-54, 70.

⁴¹ ADRIAAN VAN VELDHIJZEN, 'A Grassroots Sacred Socialist History: Dutch Social Democrats (1894-1920)' in: JOOST AUGUSTEIJN, PATRICK DASSEN EN MAARTJE JANSE, *Political Religion Beyond Totalitarianism: The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 115.

⁴² CHRISTIANNE SMIT, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015) 129;

⁴³ W. H. VLIËGEN, *Over de oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der socialistische beweging: populaire voordrachten* (Amsterdam 1931) 168.

bewegingen.⁴⁴ De economische strijd leefde meer dan de politieke strijd onder de leden van de SDB en het ANWV. Het politieke leefde alleen in verkiezingstijd en dan zelfs alleen op lokaal niveau, binnen de kiesdistricten.⁴⁵ De horizon van de arbeiders reikte niet ver en was weinig nationaal. Het algemeen kiesrecht bleef ver weg, ongrijpbaar en burgerlijk.

2. De optocht van 1885

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw ontstond de 'traditie' om in een weekend rond Prinsjesdag openbaar van de regering te eisen het algemeen kiesrecht in te voeren. De verenigingen onder de NBAKS vergaderden samen om de eis te formuleren en vervolgens aan te bieden aan de regering. De hoeveelheid aanwezigen bij deze vergaderingen groeide gestaag door de jaren heen, ook al bleef deze in absolute cijfers laag. Voor de tijd was het echter een aardige opkomst: in 1885 sprak een zelfs niet erg sympathiserende toeschouwer over een 'kolossale mensenmassa'.⁴⁶ Het grootste gedeelte van deze mensen kwam uit de socialistische hoek, die werden aangetrokken door het idee de straat op te gaan. De socialistische leiding verschilde van mening met het ANWV over hoe de regering aangesproken diende te worden en hoe het evenement eruit moest zien. De liberale vakbeweging was — net als in hun arbeidsbemiddeling — gewend hun eisen in een nette vergadering aan de werk- of wetgevende autoriteiten voor te leggen, terwijl de socialisten een smaak ontwikkelden voor enige dramatiek en groepsacties. 1885 was het eerste jaar dat er een uitbundige demonstratie aan de septembervergadering vooraf ging, waarbij vaandels en spandoeken present waren. Leuzen stonden op de vaandels: 'Geen plichten zonder rechten', 'Algemeen stemrecht de grondslag van den Staat' en 'Stemrecht is het eerste burgerrecht'. In voorgaande jaren waren de verenigingen 'zonder eenig uiterlijk teeken' naar de vergaderplaats gegaan, zo merkte een toeschouwer de verandering van het evenement op. Dit jaar was er een optocht.⁴⁷

In voorbereiding op de landelijke kiesrecht-demonstratie op 20 september 1885, organiseerden verschillende verenigingen op 13 september een lokale optocht in Rotterdam. Voorafgaand was er flink wat 'bombarie' gemaakt om aandacht op de optocht te vestigen, zo meldde het vrijzinnige *Rotterdamsch Nieuwsblad*.⁴⁸ De lokale afdeling van de Sociaal-

---

⁴⁴ K. VORRINK, *Een halve eeuw beginselstrijd: overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Amsterdam 1941) 14.

⁴⁵ TOM VAN DER MEER, STEVEN VAN SCHUPPEN EN SJOERD VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981) 12.

⁴⁶ 'De meeting te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1885) 1.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ 'Stadsnieuws', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15 september 1885) 2.

Democratische Bond was hierbij de koploper, terwijl twee lokale vakverenigingen en de NBAKS volgden. Uit Zaandijk was de socialistische spreker Pieter van der Stadt overgekomen. In Amsterdam hingen volle zalen al aan de lippen van deze Zaankanter redenaar, dus het was strategisch om zijn aantrekkingskracht ook in Rotterdam in te zetten.⁴⁹ Zijn aanwezigheid en de grote hoeveelheid Rotterdamse socialisten die met hem liepen, waren voor anderen echter reden om te bedanken. Het liberale ANWV had geëist dat de socialisten het rode vaandel niet zouden meebrengen, omdat ze er principieel niet achter wilden lopen. Toen de vlag die zondag toch tevoorschijn kwam, gingen de liberalen terug naar huis. Andere lokale vakverenigingen hadden minder bezwaar: de schilders en de sigarenmakers liepen wel mee achter de rode vlag.

Een spottende journalist van het aldaar uitgegeven katholieke dagblad *De Maasbode* wilde de demonstratie niet te veel eer toebedelen. Hij schreef:

‘De zoogenaamde stoet, die hoogstens uit ruim honderd personen bestond ging langs de Geldersche Kade, de Boompjes, waar voor het huis van den Burgemeester geschreeuwd werd, Schiedamschen Dijk, [etc.] (...), Haagsche Veer, waar voor het gebouw van de rechtbank weer wat werd geschreeuwd, [etc.] naar het Feestgebouw. (...) Nergens was een spoor van instemming of geestdrift te ontdekken.’⁵⁰

De journalist stelt dat er weinig nieuwsgierigen kwamen kijken naar het tafereel. Zowel het *Algemeen Handelsblad* als het *Rotterdamsch Nieuwsblad* spreken dit echter tegen. De zettters van dat laatste dagblad konden de belangstellenden in vogelperspectief tellen vanuit het raam van hun redactiekantoor aan het Beursplein. Rond de tweeduizend mensen hadden zich rond de stoet verzameld, tegenover tweehonderd betogers.⁵¹ Ondanks deze aanwas vond het *Algemeen Handelsblad* de optocht niet indrukwekkend: ‘Tegenover tientallen deelnemers stonden duizendtallen kijkers, en men had, zich onder die groote menigte nieuwsgierigen bewegende, ruimschoots gelegenheid op te merken, dat de zaak bij het volk zeer weinig instemming vond, veeleer bespot wordt.’⁵² Degenen die niet spotten bleken weinig kaas gegeten te hebben van de Nederlandse staatsinrichting. De medewerkers van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* hoorden de vreemdste gesprekken tussen de betogers en de nieuwsgierigen. Op het Haagseveer moest aan een vrouw worden uitgelegd wat het stemrecht en het parlement überhaupt inhielden, terwijl anderen klaagden over de rotzooi die de strooibiljetten achterlieten. De banierdragers stonden

---

⁴⁹ Voor Van der Stadt in Amsterdam zie: BOS, *Waarachtige Volksvrienden*, 233, 255, 393.

⁵⁰ ‘Binnenland’, *De Maasbode* (15 september 1885) 2.

⁵¹ ‘Stadsnieuws’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15 september 1885) 2. Alhoewel enkele krant een andere schatting maakt van het aantal deelnemers, is het *Rotterdamsch Nieuwsblad* niet alleen de krant in de beste situatie om te letten, ook delen ze een berekening in hun artikel.

⁵² ‘Manifestatie te Rotterdam’, *Algemeen Handelsblad* (15 september 1885) 1.

op de warme dag door hun zondagse kleren te zweten, terwijl anderen uit medelijden een krantje kochten van één van de colporteurs.⁵³ De betogers lieten zich echter niet demotiveren. Toen de medewerkers van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* naar beneden holden om de stoet van dichtbij te observeren, hadden ze binnen de kortste keren drie strooibiljetten in handen. Tijdens het meelopen met de stoet verzamelden ze nog ‘een klein dozijn’ van ‘die briefjes’.⁵⁴

Het spotten ging echter tijdens de openbare vergadering door:

‘Met den stoet trad een menigte nieuwsgierigen het Feestgebouw binnen. Nadat er met veel moeite stilte in de zaal was verkregen, want het was een gegons en getier, alsof men op een markt was, man de president van het *Algemeen Stemrecht* het woord en verklaarde de vergadering voor geopend. (...) Hierna verleende hij het woord aan P. v. d. Stadt, van Zaandijk. Toen deze het spreekgestoelte betrad, ontstond er algemeen geschreeuw. Eene stem: “Recht voor allen”. Eene andere stem: “Hou je sm... dronken lap”. Vele stemmen: “Gooit ze d’ er uit, die niet stil zijn.” Dit scheen te helpen; althans de spr. kon zijne rede, die sterk naar petroleum riekte, aanvangen.’⁵⁵

De journalist was niet onder de indruk van Van der Stadt. De socialist zou een uur lang in ‘vele holle phrasen’ gesproken hebben. Gelukkig mochten de lezers van *De Maasbode* wel zelf oordelen over de boodschap, die de krant opnam in het artikel. De Zaankanter stelde dat — ondanks dat de rijken de armen dom probeerden te houden — steeds meer mensen het algemeen kiesrecht voorstonden. De armen wilden de rijken niet langer ‘als lammeren’ volgen; niet langer als nul beschouwd worden. Volgens de krant volgde hierna een lange rede over ‘kapitaal en arbeid’. ‘Onze Staat is een klassenstaat, onze regeering een geldregeering’, zo stelde Van der Stadt. Het geld, waarmee de rijken de belasting betalen waarmee ze aanmerking komen voor het stemrecht, is het loon dat ze van de onderbetaalde arbeiders stelen. ‘Van de liberalen had men redding verwacht, maar zij waren bang voor het algemeen stemrecht, als vreesden zij, daardoor de teugels van het bewind uit de handen te moeten geven.’ Van der Stadt laat zien dat de socialisten een nieuwe politiek probeerden te bedrijven, waarbij het tactvol overtuigen van de machthebbers geen prioriteit had. De Zaankanter stelde ook dat de regering loog, dat de premier loog en dat het volkslied ook ‘eene leugen’ was. Tot slot waren de kazernen ‘de oefenscholen in moordenaarskunst.’⁵⁶ De bijeenkomst ging om half vier uiteen.

---

⁵³ ‘Stadsnieuws’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15 september 1885) 2.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ ‘Binnenland’, *De Maasbode* (15 september 1885) 2.

⁵⁶ Ibidem.

Een week later vond de grote demonstratie in Den Haag plaats. Om de liberale verenigingen te vriend te houden, liep de Sociaal-Democratische Vereeniging, ‘met hare rode vlag’, achteraan de stoet. Van te voren hadden de socialisten aangegeven zesduizend deelnemers te verwachten, ook al kwam kun ledental niet in de buurt van die aantallen. Demonstranten van buiten het Haagse zouden veelal per boot naar een stad met een treinstation reizen om vervolgens per spoor de politieke hoofdstad te bereiken.⁵⁷ Op de overstapstations kwamen de groepen als eerst samen, waar ze zich bij hun afgevaardigden voegden. Eén zo’n overstap was te Haarlem, waar de lokale verenigingen de betogers uit andere steden begroette. Het *Algemeen Handelsblad* schrijft dat de stoet Haarlemmers, ‘onder het zingen van liederen op de wijs van de *Marseillaise*, door de hoofdstaten met rode en zwarte vlaggen naar het station’ trok.⁵⁸

In Den Haag aangekomen, leidde de politie de stoet naar het Buitenhof, de verzamelplaats. Dit maal zou de betoging een kleine vijftienhonderd deelnemers tellen — waarvan honderd vrouwen en kinderen — en ook hadden zich alweer grote aantallen toeschouwers verzameld langs de gehele route van de demonstratie, die vooraf bekend was gemaakt. De betogers verzamelden zich naar vereniging. Een groot aantal vakverenigingen waren samengekomen: blik- en koperslagers, meubel-, rijtuig- en sigarenmakers, tabakswerkers, typografen en timmerlieden, stukadoors, schilders en schoenmakers vanuit het hele land. Daarnaast waren er de politieke verenigingen: lokale sociaaldemocraten en algemeen kiesrecht-verenigingen.⁵⁹

Na een uur gelopen te hebben, trokken de demonstranten het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen binnen — een centraal negentiende-eeuws theater om de hoek van de Herengracht, dat een brand in 1964 verwoeste. Sprekers waren de ANWV’er Thomas Postma, de reeds besproken Pieter van der Stadt, de Haagse socialist Cornelis van Raay en de bekende Domela Nieuwenhuis. Hiernaast waren de socialistische voormannen Willem Helsdingen en Jan Fortuyn in de zaal, evenals de ANWV-voorzitter Bernard Heldt. De gematigde socialist Friedrich Wilhelm Gebing zat de vergadering voor, niet vanuit zijn rol als SDB’er, maar als voorman van de overkoepelende NBAKS. Gebing uitte in het openingswoord de teleurstelling dat de eis van vorig jaar niet was ingewilligd — de septemberbijeenkomsten waren nooit als traditie bedoeld —, maar sprak zijn blijdschap uit dat de beweging groeide: ‘duizenden tot tienduizenden’ zouden zich bij de beweging hebben aangesloten in dat jaar. De zaal juichte hard bij zijn woorden en vooral ook bij de internationale steunbetuigingen die hij voorlas: de ‘Antwerpsche Socialisten’ brachten de Nederlandse arbeiders hulde, evenals de ‘Brusselsche

---

⁵⁷ ‘Verspreide berichten’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (18 september 1885) 2.

⁵⁸ ‘Binnenland’, *Algemeen Handelsblad* (21 september 1885) 1.

⁵⁹ *Ibidem*.

Bond voor Keshervorming in België' en de 'Parijzer Arbeiderspartij'.⁶⁰ We zien bij deze demonstraties dat de socialistische zijde de overhand begon te nemen in de kiesrechtbeweging. Hiermee begon de beweging los te breken van alle conventionele politieke strategieën: geen overleg meer en geen zakelijkheid.

De zestigjarige Postma vertegenwoordigde de liberale zijde van de beweging. In zijn rede richtte hij zich op de opvoeding van de arbeidersklasse — een opvoeding die ze alleen konden krijgen door hem zelf te behalen in het parlement. De liberaal benadrukte wel de steun die de arbeiders al van de regering gehad hadden: de oprichting van postspaarbanken, de drankwet, een wet op kinderarbeid en een verbeterde schoolwet. Maar zeker deze laatste twee wetgevingen stonden nog in de kinderschoenen. De vijfendertigjarige Van der Stadt sprak een heel andere rede uit. De socialist had weer geen goed woord over voor de regering: 'Uit alle oorden des lands komen noodkreten over werkloosheid, armoede en gebrek, en de Regeering doet daartegen niets.' Hij hield geen blad voor de mond om de overheid in geuren en kleuren van alle ellende onder de bevolking te beschuldigen. Het algemeen kiesrecht zou al helemaal niet van de regering komen, volgens Van der Stadt. De vijfentwintigjarige Van Raay, de voorzitter van de lokale SDB-afdeling, volgde. Uit het verslag in de *Haagsche Courant* over de bijeenkomst lijkt Van Raay nog scherper uit te halen naar de regering dan zijn Zaankanter partijgenoot. De regering zou de kiesrechtbeweging vernederd hebben door de demonstratie niet door de hoofdstaten te laten lopen. Ze zou tegen de vrijheid van het volk zijn en de 'Septemberdagen beschouwen als de kwade mousson in Indië.' 'Moet dat zo blijven? Neen, dit is de laatste keer; na deze vergadering *moeten* we algemeen stemrecht hebben,' zo stelt Van Raay. De socialist vervolgde met een tirade waarin de 'korpsen soldaten en hun handlangers, de politie' de arbeiders in bedwang moeten houden, omdat van enige regeringsgezag niets meer over is. Van Raay zegt: *nu of nooit*, en riep praktisch op tot revolutie, 'want het Ned. volk heeft reeds lang genoeg gewacht.'⁶¹ Van Raay illustreert het radicalisme in de kiesrechtbeweging. Hij laat zien dat het kiesrecht geen doel was, maar slechts een middel. Dat de revolutie een grote rol speelde hierin is ook duidelijk: het opruien van het volk en het dreigen met geweld waren wegen om het algemeen kiesrecht af te dwingen.

Dan Domela Nieuwenhuis nog, achtendertig jaar. De krant nam zijn hele rede op, in tegenstelling tot die van zijn voorgangers. De ex-predikant vertelde de luisteraars van alles: dat de regeerders het volk beroven en dat de demonstranten die dag niet alleen waren: 'We weten dat deze beweging wortelt in de natie en ik overdrijf niet als ik zeg, dat achter elk onzer

---

⁶⁰ 'Demonstratie voor Algemeen Kiesrecht', *Haagsche Courant* (22 september 1885) 5-6 (tweede blad), 2 (vervolg) <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000117057:mpeg21:p006>>.

⁶¹ 'Binnenland', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1885) 1.

minstens 100 anderen staan, die door financieele omstandigheden of den druk der bazen genoodzaakt zijn thuis te blijven.' Daarnaast stelde Domela Nieuwenhuis dat hun vergadering het volk beter representeerde dan dat het parlement dat doet, dat de regeerders er een potje van maakten. 'Wij willen (...) een groote schoonmaak en doen een beroep op uw hart. De toestand is onhoudbaar. Waarop steunt de Regeering? Niet op 't volk. Eenvoudig op geweld. Maar zij is haar val nabij.' De zaal juichte deze toespraken toe. Toen de voorzitter het debat opende, bleek geen enkele tegenstander zich te melden. De vergadering sloot af met het aannemen van een motie, waarin ze een spoedige instelling van het algemeen kiesrecht eisten. De motie zou vervolgens ofwel aan de voorzitter van de Tweede Kamer overhandigd worden, volgens het *Algemeen Handelsblad*, ofwel aan de minister van Binnenlandse Zaken, volgens de *Maasbode*. Slechts één aanwezige op de vergadering achtte de eis onuitvoerbaar, ook al steunde hij het beginsel.⁶²

De vergadering van 1885 was de eerste die het dreigement *nu algemeen kiesrecht of revolutie* zo sterk uitsprak en er voor applausseerde. Naast dat dit blijk geeft van radicalisering, geeft het ook blijk van weinig hoop dat de regering zou toegeven aan de eis, zo merkte een toeschouwer op. De vergadering besprak en moedigde de revolutie aan in de vorm van een volksparlament dat zou gaan concurreren met de instituten in Den Haag.⁶³ De sociaaldemocratische aartsvader Willem Vliegen zou later over de bijeenkomst op de VARA-radio spreken van een 'fel revolutionaire geest' die heerste op de bijeenkomst van 1885. 'En zooals zoo dikwijls in de geschiedenis van groote volksbewegingen was dit oorzaak van het opkomen van een illusie. Men hield den harteklop der in beweging zijnde volksmassa voor dien van het volk, overschatte daardoor de eigen, en onderschatte de macht van den tegenstander.'⁶⁴

De liberalen zouden waarschijnlijk minder enthousiast zijn geweest over de revolutionaire praat, maar hun oppositie is in de kranten niet uitgebreid beschreven. ANWV'er Bernard Heldt zou na het binnenprogramma in de tuin van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in een rede benadrukt hebben dat de bijeenkomst een geheel 'vredelievende vergadering' was, dat de meeting 'eene anti-revolutionaire' was. Wel waarschuwt Heldt, dat hij niet kan waarborgen dat de beweging 'vredelievend blijven zal.' De socialist Helsdinger, die tevens de tweede secretaris van de NBAKS was, volgde Heldt op het toneel echter met de oproep belastingbetaling en dienstplicht te weigeren wanneer men geen stemrecht had.⁶⁵ Hoe moeten

---

⁶² 'Binnenland', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1885) 1; 'Binnenland', *De Maasbode* (22 september 1885) 2.

⁶³ 'De meeting te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1885) 1.

⁶⁴ VLIEN, *Over de oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand*, 171.

⁶⁵ 'Binnenland', *De Maasbode* (22 september 1885) 2.

we deze bijeenkomst duiden? Wanneer we zoeken naar *politieke en culturele weerklank*, lijken de socialisten weinig water bij de wijn te willen doen om niet-socialisten aan te spreken. De klassenstrijd stond centraal in hun redes, waardoor ze veel mensen van zich vervreemden. Op straat joelden toeschouwers hen uit, waarschijnlijk omdat hun boodschap te radicaal was, te onbereikbaar en mogelijk doordat ze onbegrepen waren. De socialisten waren namelijk vast niet de enigen die economische verandering wilden: de economie lag op haar gat en industrialisering van Nederland liet haar minst humane gezicht zien, zo stelde de marxistische dichter en redenaar Henriette Roland Holst terugblikkend.⁶⁶ De socialisten vervreemdden zich van de liberalen en hiermee van verdere politieke samenwerking om sociale wetgeving te bereiken.

Waarom kozen ze hiervoor? Men kan een verklaring zoeken in hun marxistische overtuigingen, maar dit is niet voldoende om de breuk met het liberale vertoog te begrijpen. Enerzijds een praktische verklaring is dat vooral gelijkgestemden de meetings bezochten, dus sprekers sloten met een revolutionair betoog nauw aan bij de verwachtingen van hun publiek. Anderzijds was het zo dat het bestaande systeem de arbeiders uitsloot van de politiek, dus het was moeilijk binnen dat systeem aan hen een stem te geven. Mogelijk dat dat leidde tot de revolutionaire taal van de socialisten: er was weinig wat ze konden doen binnen de democratie van hun tijd. Een breuk met dit systeem was een uitkomst, ook al zouden wij dat nu als antidemocratisch of populistisch bestempelen. De socialisten zagen zich echter niet als antidemocraten. Het censuskiesrecht had 'het volk' uitgesloten van de democratie en de socialisten legden dit systeem uit als dictatoriaal. Waar politicologen heden een democratie veelal definiëren als een staatsinrichting met een sterke rechtstaat, bescherming van minderheden en vrijheid van meningsuiting, legden de kiesrechtstrijders hun democratie uit als een staatsvorm zonder aristocratische elementen, waarbij directe democratie en populisme leidend waren. Een rechtstaat of een parlement waren geen vereisten voor de democratie.⁶⁷

3. De openbare meeting van 1893

In de jaren negentig ging de kiesrechtstrijd een nieuw tijdperk in. Tussen 1892 en 1894 was politiek Nederland in de ban van de radicale kiesrechtshervorming die de liberale minister Johannes Tak van Poortvliet had voorgesteld. Door deze herziening zouden bijna alle mannen het kiesrecht verkrijgen. In 1894 zou echter een andere wet aangenomen worden, die het aantal kiesgerechtigden vergrootte, maar niet in de buurt kwam van een radicale politieke

---

⁶⁶ HENRIETTE ROLAND HOLST, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (Rotterdam 1932) 221.

⁶⁷ HENK TE VELDE, 'De domesticatie van democratie in Nederland: Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN - Low Countries Historical Review* 127.2 (2012) 3-27, aldaar 4, 13.

verschuiving. In deze jaren begon ook de beweging voor het vrouwenkiesrecht van de grond te komen, die gebruikmaakten van de geplande grondwetsherziening om te pleiten voor het vrouwenkiesrecht. Voor de socialistische beweging was het echter een tijd van hoop, direct gevolgd door wanhoop: de beweging was enorm gegroeid, maar nadat de nieuwe grondwet niet waarborgde waarnaar de socialisten verlangden, stortte de beweging na jaren actievoeren in.

Op een kiesrechtbetoging in Amsterdam eind juli 1893 waren duizenden demonstranten afgekomen (de schattingen liepen uiteen van zes- à achtduizend tot twintigduizend deelnemers). Een theatergebouw kon inmiddels de omvang niet meer aan, dus hield de NBAKS de meeting in de buitenlucht. De organisatie was ook ambitieuzer: er was een tribune geregeld, muziekkorpsen en zanggezelschappen waren present en goedkope hapjes, drankjes, sigaren en lectuur konden op het terrein gekocht worden. Het is niet duidelijk of er was gekozen voor de publieke ruimte als toneel vanuit strategische overwegingen of uit noodzakelijkheid. Moesten ze de buitenlucht in omdat ze binnen niet meer pasten of wilden ze meer mensen aanspreken? In elk geval maakten de demonstranten van de situatie gebruik om mensen te informeren en een boodschap uit te dragen. De beweging was meer verdeeld dan ooit: socialisten en liberalen probeerden elkaar te overschreeuwen en pamfletten te verkopen van hun eigen signatuur. Socialisten maakten individueel hun kleur zichtbaar door een rode bloem te dragen en socialistische liederen te zingen.⁶⁸ Onder anderen Pieter Jelles Troelstra sprak op de meeting. Zijn speech van die dag is niet overgeleverd, maar slechts enkele dagen ervoor sprak hij in Den Haag, voor de volle zaal van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Hij begon met een aanval op het ANWV, omdat deze namelijk de socialisten hadden buitengesloten van hun kiesrechtmeeting de volgende dag. De liberalen wilden niet meer met de socialisten samenwerken na het nieuwe SDB-beginselprogramma van 1892, waarin de socialisten onder andere mensen die het private eigendom niet wilden afschaffen, uitsloten van lidmaatschap. Troelstra ging ervan uit dat de overgebleven ANWV'ers ofwel over zouden stappen naar de socialisten, ofwel het algemeen kiesrecht zouden verraden. Met het algemeen kiesrecht zou immers 'aan de bezittende klasse ontworpen worden de grond en het kapitaal en zal men geraken tot opheffing van het privaatbezit.' Dit is ook hoe de revolutie en het algemeen kiesrecht niet zonder elkaar konden gaan: de bourgeoisie zou, volgens Henri van Kol, die na Troelstra het spreekgestoelte was beklommen, de democratie niet eren wanneer deze zou vragen om de opheffing van het private eigendom. Toevlucht 'tot de wapenen' zou volgen vanaf de kapitalistische zijde.⁶⁹

---

⁶⁸ 'De betoging voor Algemeen Kies- en Stemrecht', *Algemeen Handelsblad* (25 juli 1893) 5.

⁶⁹ 'De Kiesrecht-meetings', *Haagsche Courant* (25 juli 1893) 2; Voor het beginselprogramma van de SDB zie: TROMP, *Het sociaal-democratisch programma*, 80.

De verwijzing naar agressie van de behoudende, conservatieve zijde in de Nederlandse politiek ging niet alleen over de staat. Nationalisme was op een hoogtepunt en de socialisten kregen te maken met heel wat vijandigheid. Wanneer we zoeken naar maatschappelijke weerklank kunnen we niet om de strijd tussen internationalisten en nationalistes heen. Iedereen die zich presenteerde als socialist kon klappen krijgen van zogenaamde Oranjeklanten of -vrienden. Dit waren de jaren van Oranjefuries: botsingen tussen monarchistische arbeiders en socialisten die op geweld uitliepen. Daar bovenop stelden werkgevers zich minder vriendelijk op tegenover socialistisch personeel en zetten socialisten op straat.⁷⁰ De kiesrechtmeeting was hiermee minder een betoging voor kiesrecht dan wel tegen de staat, de Oranjes en het kapitalisme. Dit leidde er ook toe dat meer socialisten zich tot de kiesrechtmeetings voelden aangetrokken, die het als vorm van verzet zagen en een mogelijkheid tot spontane revolutie zagen.⁷¹ Nadat de kiesrechthervorming van Tak van Poortvliet van tafel ging, bekeerden zich nog meer socialisten tot het anarchisme, waaronder de voorman Domela Nieuwenhuis. Dit kwam de kiesrechtstrijd echter niet ten goede, aangezien de parlementariërs deze nieuwe, vijandige menigte makkelijk konden negeren. Historicus Maartje Janse wijst op deze gang van zaken: onbeschaafd protest kost een politicus geen stemmen, wanneer de demonstranten geen enkele politieke invloed hebben.⁷²

De laatste spreker van de besproken meeting was de anarchist Janus van Emmenes, die wees op de uitsluiting van de vrouw in de kieswetten die op tafel lagen in het parlement.⁷³ Sprekers op de meetings bespraken steeds vaker het vrouwenkiesrecht. Vrouwenemancipatie had altijd onderdeel uitgemaakt van het socialistisch programma, maar de socialisten voerden er doorgaans weinig actie voor. Dit kwam onder andere doordat de socialisten de klassenstrijd voor de arbeidervrouw belangrijker achtten dan haar sekse.⁷⁴ Alhoewel de SDB het vrouwenkiesrecht in haar programma had staan, geven de meeste meetings en aanwezige sprekers weinig blijk van een emancipatoire praktijk. Slechts enkele vrouwen spreken in deze jaren op bijeenkomsten om het vrouwenkiesrecht te promoten — en nog opvallender is dat van hun redes er bijna geen een is opgenomen in de dagbladen. Blijkbaar waardeerde de

---

⁷⁰ VLIEGEN, *Over de oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand*, 171.

⁷¹ W. H. VLIEGEN, *De Dageraad der Volksbevrijding: Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (1905) 362-364.

⁷² MAARTJE JANSE, 'De kracht van beschaafd protest: Een 19de-eeuws perspectief' in: SARAH L. DE LANGE EN JASPER ZUURE (RED.), *#WOEST: De kracht van verontwaardiging* (Amsterdam 2018) 114-115.

⁷³ 'De Kiesrecht-meetings', *Haagsche Courant* (25 juli 1893) 2.

⁷⁴ KRISTEN R. GHODSEE, *Why Women Have Better Sex Under Socialism: And Other Arguments for Economic Independence* (Londen 2018) 83.

Nederlandse pers de woorden van een Troelstra of Domela Nieuwenhuis meer dan de woorden van Wilhelmina Drucker, Theodore Haver-Schook of Martina Kramers. Deze vrouwen stonden echter meermaals als sprekers op de kiesrechtmeetings die de NBAKS organiseerde. Uit wat er overgeleverd is, blijkt echter dat deze feministen hele andere verwachtingen hadden dan de socialisten. Drucker, zelf een bekend gezicht bij bijeenkomsten van de SDB, maar geen gelovige van de klassenstrijd, stelde in een rede dat ze voorspelde 'dat over 30 jaar de vrouwen hier te lande het kiesrecht zouden hebben.'⁷⁵ Of de socialisten nu dachten dat ze het algemeen kiesrecht direct zouden kunnen verkrijgen daargelaten, zouden ze in hun redevoeringen dit recht altijd per direct eisen en geen woord reppen over termijnen van decennia. Dit verschil in vertoog is veelzeggend over het verschil tussen de bewegingen. De socialisten maakten gebruik van een opruiend en populistisch vertoog, terwijl de feministen hier verre van bleven. Een groep progressieve vrouwen zette in deze jaren het vrouwenkiesrecht op de agenda en waren er niet per se op uit de regels van de liberale politiek te breken. Aan het einde van 1893 zette dit collectief de pen aan de conceptstatuten van een Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) en in de eerste maanden van 1894 verkozen ze de feminist Annette Versluys-Poelman tot voorzitter. Vrouwen uit de socialistische beweging die zich kandidaat hadden gesteld voor bestuursfuncties, zoals Mathilde Wibaut en Nellie van Kol, werden niet verkozen.⁷⁶ Dit was een van de eerste momenten die bepaalden dat de feministen van de eerste golf en de socialisten van het *fin de siècle* twee totaal verschillende bewegingen zouden worden.

4. De tentoonstelling van 1898

De georganiseerde strijd voor het vrouwenkiesrecht had een heel andere geschiedenis dan die van de NBAKS, voor wie de 'vrouwenkwestie' altijd een bijzaak was. Waar de NBAKS klassendiscriminatie bevocht, focuste de jonge feministische beweging zich op seksediscriminatie, vaak zonder daarbij klasse te benoemen. Door een wettelijke gelijkstelling van man en vrouw te eisen, beoogden vrouwen met een succesvolle carrière als schooldirecteur, kunstenaar of sociaal-hervormer het kiesrecht te verkrijgen. Ze bleven hierin vasthouden aan het liberaal vertoog, waarin geschiktheid en ontwikkeling als de voornaamste eisen voor het kiesrecht waren geformuleerd. Dit was strategisch, aangezien de liberale mannen in het parlement moeilijk principiële bezwaren konden maken. En deze vrouwen voldeden zonder twijfel aan de eisen van geschiktheid. Sterker nog: dames zoals Aletta Jacobs hadden een

---

⁷⁵ 'Stadsnieuws', *Het Nieuws van den Dag* (17 januari 1894) 7. De uitzichtloosheid van het vrouwenkiesrecht wordt in de negentiende eeuw veel benadrukt, zeker omdat de sociaaldemocraten zich er ook niet hard voor maakten (J. W. H. RUTGERS VAN ROZENBURG, 'Uit de rede van den heer Rutgers van Rozenburg', *De Maasbode* (3 maart 1894) 1).

⁷⁶ 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', *Algemeen Handelsblad* (9 maart 1894) 1.

hogere opleiding en betaalden meer belasting dan de minst welvarende kiesgerechtigde mannen. Deze kiesrechtstrijders zouden uitvoerig gebruik maken van hun sociale kapitaal om het vrouwenkiesrecht te promoten.

Het vrouwenkiesrecht was in de begindagen van de feministische beweging echter slechts één van hun vele aandachtspunten. De feministen eisten gelijke rechten op het gebied van onderwijs, arbeid en handelingsbekwaamheid. De vrouwen waren namelijk ondanks hun verdiensten geheel afhankelijk van mannelijk goedgevonden in al hun handelingen.⁷⁷ Om zich daadkrachtig hiertegen uit te kunnen spreken, organiseerden de feministen zich in 1889 in de Vrije Vrouwen Vereniging (VJV). Velen kenden elkaar al en waren beroepsmatig of via verwantschap verbonden met politieke kringen.⁷⁸ Net als het vroege ANVV en de SDB, betekende dit echter dat de feministische beweging beperkt bleef tot een kleine groep en dat de eis voor vrouwenkiesrecht alleen af en toe in de krant tevoorschijn kwam na een vergadering van de VJV. De vrouwen zaten in een lastig parket, aangezien er zware culturele taboes heersten op de vrouw in de publieke ruimte. Een optocht van vrouwen zou alleen maar tot bespotting leiden en vele kiesrechtvrouwen vonden alleen de gedachte al ronduit vernederend. Een nieuwe vorm, die bij de vrouw paste, vonden de feministen in het destijds populaire platform van de tentoonstelling. Het grootste feministische evenement van de negentiende eeuw zou de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 zijn, waar alle kwesties met betrekking op onderwezen vrouwen, arbeidende vrouwen en de prestaties van vrouwen in het zonnetje werden gezet. Het kiesrecht was geen hoofdthema, maar speelde zeker een rol: door aan te tonen dat vrouwen mee werkten aan Nederland, wilden de feministen hun plaats in de Nederlandse politiek, economie en cultuur opeisen.⁷⁹ De tentoonstelling wilde vrouwen inspireren, maar ook vooral liberale politici aanmoedigen zich voor het vrouwenkiesrecht in te zetten.⁸⁰

Doordat de tentoonstelling, en de reis ernaartoe, geld kostte, moet het evenement vooral een publiek bereikt hebben dat relatief hoog op de sociale ladder stond. Desalniettemin trok de tentoonstelling verdeeld over drie en een halve maand negentigduizend bezoekers. Zij vergaapten zich aan vrouwelijke 'vaardigheid, intellect en kunstzin'. Er waren replica's van

---

⁷⁷ DÉSIRÉE VREKE, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland', atria.nl (1 januari 2019) <<https://atria.nl/nieuws-publicaties/internationaal-nationaal/vrouwenkiesrecht/vrouwenkiesrecht-in-nederland/>>.

⁷⁸ MARIA GREVER EN BERTEKE WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid: De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998) 14.

⁷⁹ IRENE GEERTS, 'Even liefelijke als doeltreffende propaganda': *De kiesrechtboodschap van de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913* (bachelorscriptie Vrije Universiteit 2013) 1-3.

⁸⁰ GREVER EN WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 12-13, 35-36.

fabriekshallen en andere plekken waar vrouwen werkten. Het was echter niet de bedoeling dat de tentoonstelling misstanden aan de orde stelde, want juist de vooruitgang van de vrouw moest centraal staan; het ideaalbeeld van schoon en modern werk voor de vrouw, niet de realiteit van ziekelijke sigarendraaiers en andere arbeidersvrouwen.⁸¹ De feministen verschilden hierdoor enorm van de liberale vakbeweging en de socialistische politieke bond, die juist de realiteit gebruikten om voor het kiesrecht te werven. Het verheven karakter van de tentoonstelling kwam ook terug in de inhoud van de redevoeringen die op de tentoonstelling te beluisteren waren. Deze waren inhoudelijk, theoretisch en veronderstelden grote voorkennis bij het publiek. De feministen zochten aansluiting bij de liberalen in het parlement, niet bij de stemlozen. Het onderwerp van het vrouwenkiesrecht werd tweemaal besproken op de tentoonstelling. Eén keer zou Henriette Roland Holst spreken, nu aangesloten bij in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die zich los had geworsteld van de populaire anarchistische richting die het socialisme op bewoog. Deze marxistische dichter had zich al eerder vijandelijk opgesteld tegenover de feministische beweging, die volgens haar de klassenstrijd zou negeren — terwijl voor Roland Holst de klassenstrijd de voornaamste strijd was. De redenaar was echter op de dag van de redevoering verhinderd en haar partijgenoot Troelstra verving haar. Hij sprak over de relatie tussen het feminisme en de sociaaldemocratie.⁸² Kiesrecht was echter niet het hoofdonderwerp van de dag. De Zouterwoudse barones Bertha Waszklewicz-van Schilfgaarde had al eerder — in het ‘eenigzins stroef Nederlandsch’ van de Franstalige adel — gesproken over het belang van vrouwenorganisaties tegen ‘den oorlog’ en de Middelburgse SDAP’er Piet Tak sprak voor de inperking van vrouwenarbeid. Hierbij uitte hij ook zijn zorg dat voor de organisatoren van de tentoonstelling ‘de feitelijke toestanden in de arbeiderskringen vreemd bleven.’ Toch verwierp de ex-liberaal Tak de feministische idealen niet: hij kon de progressieve aard waarderen en hoopte op samenwerking.⁸³

Troelstra was echter minder te spreken over deze samenwerking. De sociaaldemocratie stond volgens de jurist lijnrecht tegenover het feminisme: ‘de eerste wilde ’t eigendomsrecht weg hebben; de laatste eischte ’t eigendomsrecht ook voor de vrouw,’ zo schreef Margaretha Meyboom, publicist en vertaler, in haar verslag van de dag. Volgens Troelstra zouden de feministen en socialisten pas kunnen samenwerken wanneer ‘de arbeiders het noodige

---

⁸¹ GREVER EN WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 13, 88-90, 261, 49.

⁸² ‘Tentoonstelling van Vrouwenarbeid’, *Algemeen Handelsblad* (27 augustus 1898) 1.

⁸³ M. MEYBOOM, ‘Kijkjes op de tentoonstelling van vrouwenarbeid: XXI’, *Het Nieuws van den Dag* (31 augustus 1898) 5-6.

veroveren op de bezittende klasse.⁸⁴ Tot die tijd zou het feminisme ‘niet de pretentie moeten hebben beslag te leggen op de arbeidende vrouw’. Troelstra sprak hiermee in lijn met de bepalingen van de Tweede Internationale, die had besloten de strijd van de vrouw niet los te zien van dezelfde strijd die de man voerde.⁸⁵ De vrouwenbeweging had zodoende bestaansrecht, maar alleen als een klassenbeweging.⁸⁶

De rede wakkerde een hevig debat aan onder de aanwezigen. De feministen Mietje Rutgers-Hoitsema en Annette Versluys-Poelman waren het oneens met Troelstra, terwijl de sociaaldemocraten Heijermans en de rode freule Huygens wel sympathie hadden voor Troelstra's betoog. Versluys-Poelman was het meest ontdaan onder de aanwezigen en protesteerde tevens tegen het besluit om een sociaaldemocraat onaangekondigd aan het woord te laten: niemand had zich immers kunnen voorbereiden op dit debat.⁸⁷ Versluys-Poelman had in 1894 samen met onder andere Wilhelmina Drucker, Aletta Jacobs en Dora Haver de VvVK opgericht. Drie jaar na de oprichting had de vereniging echter nog maar 727 leden en in 1903 zou dit slechts verdubbeld zijn. Pas toen het vrouwenkiesrecht bijna werd ingevoerd was dit een massabeweging geworden met vijftienduizend leden.⁸⁸ De langzame groei illustreert hoe weinig weerklank de vrouwen vonden onder vrouwen buiten de directe omgeving. De latere groei zou dan ook uit de middenklasse komen, toen deze klasse een stuk groter was geworden dan in de negentiende eeuw het geval was.

De eerstvolgende maandag na Troelstra's spreekbeurt op de tentoonstelling, als laatste van een serie lezingen over de maatschappelijke toestand van de vrouw, ving Versluys-Poelman een rede aan waarin ze protesteerde tegen Troelstra's opvattingen.⁸⁹ In de voordracht, enkele maanden later door haar echtgenoot als brochure uitgegeven onder de titel *Vrouwenkiesrecht*, richtte ze zich direct tot de sociaaldemocratische rechtsgeleerde en tevens tot Roland Holst, die zich al vaker — nog ‘ruwer en heftiger’ dan Troelstra — tegen de feministen uitsprak. Versluys-Poelman zag het sociaaldemocratische standpunt als een volkomen verwaarlozing van ‘de kracht der vrouw’, terwijl juist deze kracht nodig was om ‘de sociale vraagstukken op te lossen’.

---

⁸⁴ M. MEYBOOM, ‘Kijkjes op de tentoonstelling van vrouwenarbeid: XXI’, *Het Nieuws van den Dag* (31 augustus 1898) 6.

⁸⁵ ‘Tentoonstelling van Vrouwenarbeid’, *Algemeen Handelsblad* (27 augustus 1898) 1.

⁸⁶ VERSLUYS-POELMAN, *Vrouwenkiesrecht: rede gehouden op 29 Augustus 1898* (Amsterdam 1899) 1.

⁸⁷ ‘Tentoonstelling van Vrouwenarbeid’, *Algemeen Handelsblad* (27 augustus 1898) 1.

⁸⁸ MYRIAM EVERARD, ‘De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht: afdeling Amsterdam in 1897’, *Historica: tijdschrift voor gendergeschiedenis* 42.2 (2019) 44-50, aldaar 44.

⁸⁹ ‘Binnenland’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (2 september 1898) 5-6, aldaar 6.

De feminist benadrukte het kiesrecht als middel om de progressief-liberale doelen te bereiken, niet als doel op zich. De reden dat de vrouw hiervoor nodig is, was volgens Versluys-Poelman dat mannen de maatschappij, de politiek en andere instituten leidden en deze hierdoor 'de hand' of 'den geest der vrouw' misten. 'De krachtige, de energieke vrouwen van thans, *verspillen* doen ze hare kracht in den strijd tegen bezwaren, die men haar willekeurig in den weg plaatst, terwijl zij den heilzaamsten invloed zouden kunnen oefenen, als men haar toestond haar opvoedende kracht uit te strekken over heel de maatschappij.' De moeder, zo stelde de feminist, leert anderen over zelfbeheersing en vredelievendheid. De moeder kan haar kinderen 'een heel ander denkbeeld [bijbrengen] van *moed*.' Versluys-Poelman sprak tot haar publiek: 'Waarlijk, de vrouw voelt anders voor het kind dan de man. Zij ziet er iets anders in voor de toekomst.' Het moedergevoel krijgt de nadruk in Versluys-Poelmans betoog, waarbij ze dit gevoel overigens niet alleen toeschrijft aan moeders, maar aan 'iedere vrouw'. Deze nadruk op moederkwaliteiten stond ook centraal in de propaganda van de VvVK, waarvan Versluys-Poelman de voorzitter was. Politieke veranderingen die zouden optreden wanneer deze moederskwaliteiten in de politiek zouden komen, waren bijvoorbeeld een afname in oorlogszucht en militarisme. Een culturele verandering zou echter ook volgen: de slaafse volgzzaamheid, die soldaten tot moorden brengt, verdwijnt. Volgens Versluys-Poelman vragen moeders 'nooit' van hun kinderen 'het slaafsche, maar slechts overtuigende gehoorzaamheid.' De feminist werkte in haar betoog toe naar een rooskleurig beeld van dochters *en* zonen, die zich moedig inzetten voor anderen, die 'hun eigen weg durven te gaan', die 'hun eigen leven durven te leven'. Deze wensen klonken overigens door in alle programmapunten van de feministische beweging in Nederland, maar de feministen zagen het kiesrecht als een middel om alle andere eisen te kunnen stellen: goede arbeidswetten, goede huwelijkswetgeving, goed onderwijs, goede voeding, enz. Geeft men 'de vrouw het kiesrecht, dan zal de wetgeving op dat punt een plotselinge verandering ondergaan.'⁹⁰

Versluys-Poelman nam in haar stuk ook een lange aanklacht op tegen de sociaaldemocratie, omdat de sociaaldemocraten niet zouden inzien dat 'de meewerking der vrouw een heel andere richting zou geven aan de sociale vraagstukken.' De feminist stelt: 'Ik vrees, dat het ook slechts een uitdrukking is van den haat, dien zij gevoelen tegen wat zij noemen bourgeois, die hen zoo kortzichtig doet zijn, van liever de vrouw voorloopig geheel buiten te willen sluiten, dan dat ze door de stemmen der vrouw den invloed der bourgeois willen helpen vergrooten.'⁹¹ Troelstra zat ook bij deze lezing in de zaal, en alhoewel er niet veel van zijn replek is overgeleverd, zou hij hebben gewezen op de opname van vrouwenkiesrecht in het programma van de SDAP.

---

⁹⁰ VERSLUYS-POELMAN, *Vrouwenkiesrecht*, 2, 4, 6-18.

⁹¹ *Ibidem*, 17-18.

Wilhelmina Drucker, die ook in de zaal zat, vond dit duidelijk een repliek van niks en wees erop dat 'de sociaal-democratie altijd vijandig geweest is aan het feminisme'. Slechts enkele vrouwen in de zaal spraken zich uit als zowel zijnde socialist als feminist en wezen op de 'éénheid van socialisme en feminisme'.⁹² De SDAP, die de tentoonstelling ondanks enig wantrouwen had gesteund, zou een jaar later definitief breken met de vrouwenkiesrechtbeweging, nadat de VvVK officieel had besloten genoeg te nemen met een beperkt vrouwenkiesrecht.⁹³

5. Het partijcongres van 1901

Socialisten die zich in de jaren negentig hadden afgezet tegen de libertaire richting die hun beweging in bewoog, richtten in 1894 de SDAP op. De partij probeerde een marxistisch programma via praktische middelen te realiseren. Enerzijds hield dit in dat de sociaaldemocraten van het kiesrecht gebruik wilden maken, terwijl anderzijds ze de kans op revolutie niet uitsloten. Alhoewel de partij echt mee wilde draaien in de parlementaire democratie bleef de verbinding tussen revolutie en kiesrecht, die er vanaf het begin was geweest, nog steeds aanwezig. Hoe pragmatisch de partij precies moest zijn in haar parlementaire optreden moesten de leden nog uitvechten. Enkelen stelden bijvoorbeeld voor om eerst te strijden voor een tienurige werkdag en daarna pas voor een achturige. Ook in de kiesrechtstrijd moesten keuzes gemaakt worden.

De pragmatische houding was een reactie op de anarchisten waarvan de SDAP was losgebroken. Deze anarchisten konden al hun principiële punten niet altijd praktisch waarmaken, waardoor een meer doelgerichte partij wenselijk was. Toch duurde het een tijd voordat de anarchistische arbeiders, samen met een nieuwe toestroom van geïnteresseerden, terugkeerden naar het parlementaire socialisme. De SDAP bleef een aantal jaar een klein collectief, die vooral bezig waren met hun eigen organisatie en programma. Op het verkiezingscongres van de SDAP, in april 1901, stond bijvoorbeeld naast staatspensionering en antimilitarisme ook de herziening van de grondwet op het programma, allemaal onderwerpen waarover de sociaaldemocraten strategische keuzes moesten maken, die de partijkoers zouden bepalen.⁹⁴ Het congres probeerde een zo haalbaar mogelijk verkiezingsprogramma op te stellen door prioriteiten te stellen. Zo besloten de congresgangers om de strijd voor algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen voor te laten gaan aan de strijd voor evenredige vertegenwoordiging. Daarnaast sloten ze dat de eis voor mannen kiesrecht voor moest gaan op

---

⁹² 'Congres Vrouwenarbeid', *Haagsche Courant* (1 september 1898) 2.

⁹³ JOYCE OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie en socialisme: Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973) 26.

⁹⁴ 'Verkiezings-Congres der Soc.-Dem. Arbeiders-Partij', *Arnhemsche Courant* (10 april 1901) 1.

de eis voor vrouwenkiesrecht. De SDAP hield tot 1937 een marxistisch programma aan: de strijd voor algemeen mannenkiesrecht zagen de sociaaldemocraten als een klassenstrijd, terwijl de strijd voor vrouwenkiesrecht 'een sexueele vraag' voor hen was, waar ze zich later over zouden buigen. Uit het congresverslag kunnen we lezen dat de discussie over de vrouwenkwesitie resulteerde in veel 'vroolijkheid' uit de zaal. 'Het gelach toont aan, dat gij mij begrijpt!', zo sprak de vrijdenker Pieter Frowein na het vrouwenkiesrecht van het program te hebben geschoven.⁹⁵ Roosje Vos, bekend als de eerste vrouwelijke voorzitter van een vakvereniging, reageerde hier fel op: '[Frowein] schijnt de vrouw te beschouwen als een aanhangsel van de man', sprak Vos en ze ontving hier applaus voor.

'Betaalt een vrouw geen belasting? Heeft een vrouw geen gedachte? Heeft een vrouw geen gevoel? (*Luid gelach.*) De strijd die de arbeiders op dit oogenblik voeren, zal nooit worden gewonnen, als de vrouw er niet aan deelneemt. (*Applaus.*) Spr. [Vos] erkent den voorrang van het mannenkiesrecht op gronden van praktische noodzakelijkheid.'⁹⁶

Zo staat het in het congresverslag genoteerd. Het is maar de vraag wat het congres precies applaudisseerde, want uit weinig blijkt dat het congres wilde handelen naar Vos' woorden. Vos zelf legt zich ook neer bij het verlies van het vrouwenkiesrecht binnen de SDAP. Troelstra vond het inmiddels hoog tijd worden dat de discussie aan een einde kwam. Hij stelde: 'Vergadering, het wordt interessant' (*Gelach.*) 'Zoo interessant, dat het gevaarlijk begint te worden. (*Gelach.*) Wij moeten om den tijd denken.'⁹⁷

Over het 'vrouwenvraagstuk' was de partij verdeeld, al vonden de meeste leden de kwestie on-socialistisch en werden ze alleen geprikkeld om over het onderwerp na te denken wanneer ze een nieuwe houding moesten vinden ten opzichte van de initiatieven van de 'burgerlijke feministen'. Henriette Roland Holst dacht een redelijk consistente, marxistische lijn uit, waarin ze stelde dat een wettelijke gelijkstelling van man en vrouw binnen een kapitalistisch systeem met censuskiesrecht niets zou veranderen, behalve het creëren van een grotere, machtigere bezittende klasse. Het idee om de klassenstrijd en de seksestrijd tegelijkertijd te voeren, wezen de sociaaldemocraten af en zetten ze weg als onhaalbaar, niet alleen in de context van het kiesrecht. Historicus Joyce Outshoorn wijst erop dat partijprominenten Roland Holsts stelling

---

⁹⁵ INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS (HIERNA: IISG), Archief SDAP, inventarisnummer 245, 7e (Verkiezings)congres, 7/8 april te Utrecht (1901) 1-224, aldaar 17-18. Voor Frowein zie: P.J. MEERTENS EN JANNES HOUKES, 'FROWEIN, Pieter Coenraad Frederik', *BWSA* 8 (2001) 40-44.

⁹⁶ IISG, Archief SDAP, 245, 7e (Verkiezings)congres (1901) 18. Voor Vos zie: ALBERT F. MELLINK, 'VOS, Roosje', *BWSA* 1 (1986) 144-146.

⁹⁷ IISG, Archief SDAP, 245, 7e (Verkiezings)congres (1901) 18.

dat het 'seksebelang' voor de arbeidervrouw het 'klassebelang' niet overstijgt nog jaren lang aanhielden in debatten over vrouwenemancipatie.⁹⁸

Outshoorn merkt ook op dat de sociaaldemocratie vooral radicale vrouwen aantrok: vrouwen als Roland Holst, Vos en de rode freule Cornélie Huygens stonden allen aan de linkerzijde van de partij en getuigden van meer revolutionaire gezindheid dan hun mannelijke partijleden. Ze maakten deel uit van een zeer kleine hoeveelheid politiek geëngageerde vrouwen in Nederland. Vanaf 1905 ging een nieuwe groep socialistische vrouwen zich organiseren, onder leiding van vijf vrouwen, die waarschijnlijk niet toevallig de echtgenotes waren van vijf prominente SDAP-leden. Deze mannen, waaronder Floor Wibaut, waren de eerste mannen in de partij die op de bres voor de vrouwenemancipatie sprongen, terwijl de rest van de partijgenoten zich onverschillig hielden.⁹⁹ Waar waren ondertussen de arbeidervrouwen? De liberalen en sociaaldemocraten verwaarloosden hun belangen, terwijl de feministen van de VvVK ver afstonden van de belangen van de arbeidervrouwen. De sociaaldemocraten probeerden de vervreemding van arbeidervrouwen van de feministen nog eens aan te moedigen door spot te drijven met de vrouwenkiesrechtbeweging, die zou strijden voor een 'dameskiesrecht'. Vanaf de twintigste eeuw probeerden echter zowel de socialisten als de feministen de arbeidervrouwen aan zich te binden. De socialisten, zowel de voormannen als -vrouwen, deden de grootste moeite om aan arbeiders uit te leggen dat het feminisme geen economisch voordeel zou brengen. Vrouwen zouden namelijk alleen maar 'hun echtgenotes' beconcurreren op de arbeidsmarkt. Dit debat werd openlijk gevoerd en in het openbaar uitgevochten, meestal zonder dat de deelnemers aan de arbeidervrouwen algemeen vrouwenkiesrecht beloofden.

Het debat ging over de vraag of arbeidervrouwen hun echtgenotes of hun welvarendere seksegenoten moesten steunen. In de praktijk probeerden de feministen de vrouwen aan te trekken door te beloven in het parlement voor betere arbeidsomstandigheden voor vrouwen en economische zelfstandigheid te strijden. De socialisten benadrukten echter dat deze strijd voor arbeidsrechten ten koste zouden gaan van de rechten van de man en daarmee de arbeidersgezinnen in hun geheel. Rond de eeuwwisseling kon het aanmoedigen van vrouwenarbeid binnen het ongeremde kapitalisme namelijk nogal nadelig zijn. In 1898 was in Dordrecht een pijnlijke situatie voorgevallen, nadat de feministen zich hard hadden gemaakt voor het toestaan van vrouwenarbeid in een metaalfabriek. Het emancipatoire project slaagde en de fabrieksbaas ontsloeg alle mannelijke arbeiders, om deze te vervangen door vrouwelijke arbeiders, die aanzienlijk minder verdienden. Het feministisch Nationaal Bureau voor

---

⁹⁸ OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 25, 36.

⁹⁹ *Ibidem*, 36, 38.

Vrouwenarbeid stelde een onderzoek in naar de Dordtse fabriek, maar weigerde daarna alsnog onder ogen te zien dat de gezinnen slechter af waren.¹⁰⁰ De socialisten waren er dan ook snel bij te stellen dat wanneer de arbeidersmannen het stemrecht verkregen, arbeidersgezinnen hiervan wel zouden profiteren, terwijl een censuskiesrecht voor vrouwen de arbeidster niks zou brengen. Algemeen mannenkiesrecht zou hogere lonen en kortere werkdagen voor de mannen brengen, waarvan de vrouwen zouden meeprofiteren.¹⁰¹

Dit gebrek aan kennis over en begrip voor klassenverhoudingen en de leefomstandigheden van arbeiders was voor de socialisten het bewijs dat de feministen goed werk verrichtten voor hun eigen klasse, maar van de arbeidersvrouwen af moesten blijven. Het gebrek van kennis en onbegrip voor sekseverhoudingen van de socialisten was echter het bewijs voor de feministen dat ze de bevrijding van de vrouw niet aan de socialisten kon overlaten. Slechts weinigen konden het opbrengen een analyse te maken waarin zowel klasse als sekse beiden onderdrukten. Het hoofddebat bleef zich concentreren op de vraag wat belangrijker was.¹⁰² De arbeidersvrouwen uit socialistische kring hadden het hierom niet makkelijk. Beide kampen hadden op hun eigen manier een punt, maar misten een oplossing die de vrouwen echt zou helpen.

Veel socialistische vrouwen zetten hun project echter vastberaden voort. Suze Groeneweg, die in 1918 de eerste vrouw in de Tweede Kamer zou worden, sprak zich bijvoorbeeld consequent uit tegen het 'dameskiesrecht' zolang er geen algemeen mannenkiesrecht zou zijn. Groeneweg was daarnaast ook tegen een aparte vrouwenorganisatie binnen de SDAP, welke er echter uiteindelijk toch zou komen. Groeneweg zag dit als een feministische dwaling. Roland Holst was echter wel overtuigd geraakt en stelde nu dat de sociaaldemocraten in deze kwestie af moesten zien van tactische overwegingen. Voor Groeneweg bleef de meest pragmatische strategie naar het kiesrecht echter de juiste.¹⁰³ Ondanks dit publiceerden verschillende vrouwen, waaronder Mathilde Wibaut, in 1905 het eerste sociaaldemocratische vrouwen tijdschrift, onder de titel *De proletarische vrouw*. De redacteurs van dit blad raadden hun lezers echter nog steeds af met de burgerlijke feministen samen te werken. Een vrouwenkiesrecht dat arbeiders uitsloot was een sluwe daad, waar geen enkele progressie van zou komen.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ GREVER EN WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 251-252, 275.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem, 252-253.

¹⁰³ OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 46-48.

¹⁰⁴ G. KRUIT, 'Vrouwenkiesrecht en Fabrieksarbeid in Amerika', *De proletarische vrouw* (november 1912) 4.

6. De Rode Dinsdagen van 1911 en 1912

Het duurde tot 1910 voordat de SDAP echt begon te groeien. Tot de jaren tien lukte het de partij niet verder uit te breiden dan de bestaande netwerken van vrienden, familie en collega's, die elkaar aanmoedigden lid te worden van de partij. Voor het algemeen kiesrecht was dit geen succesverhaal, aangezien er bijna geen nieuwe enthousiastelingen bij kwamen.¹⁰⁵ Daarnaast had de partij het karakter van een gezelligheidsvereniging. Partijprominent Henri Polak sprak teleurstellend over het lokale partijleven, dat zich bezighield met 'onbenullige bestuurders, kletsvergaderinkjes met leeg- en warhoofden tot sprekers.' De sociaaldemocraat is een voorbeeld van hoe de SDAP'ers langzamerhand idealen van de liberalen over begonnen te nemen: Polak verwachtte veel verheffing van de arbeiders, aangezien er anders niets van de klassenstrijd terecht zou komen.¹⁰⁶ Dit was een heel ander verhaal dan de socialisten in de negentiende eeuw vertelden. Historici Ger Harmsen en Bob Reinalda geven als sociaaldemocratische deugden uit die tijd onder andere 'onvoorwaardelijke discipline, trouw aan de leiding' en 'een perfecte administratie' op de lokale vereniging.¹⁰⁷ SDAP-bijeenkomsten gingen meer lijken op de oude bijeenkomsten van het ANWV, waar lange lezingen centraal stonden en waar de revolutie niet de boventoon voerde.¹⁰⁸ De SDAP begon pas te groeien toen zij zich weer groots naar buiten keerde met een eis voor het algemeen kiesrecht.¹⁰⁹

Door een algemene stijging van de welvaart steeg het kiezerskorps van twaalf procent van de Nederlanders rond de eeuwwisseling naar zestig procent in 1909. Het algemeen kiesrecht was hierdoor bereikbaarder geworden dan ooit en de SDAP speelde hierop in met een grote handtekeningenactie om op Prinsjesdag 1911 aan te bieden aan de minister van Binnenlandse Zaken. Het idee was dat alle partijleden langs de deuren zouden gaan. Voor de eerste keer zou men dus ook in gesprek gaan met mensen met een compleet andere levensovertuiging. Ook 'de verstokte anarchist, de steile anti-revolutionair en de vrome katholiek.'¹¹⁰ Per doelgroep ontwierp de SDAP apart propagandamateriaal en instructiekaarten. Na het huisbezoek zouden partijleden op een formulier aangeven of de bewoner ook nog te winnen zou kunnen zijn als partijlid, als vakbondslid, als lid van een coöperatie of als kiezer. Daarnaast kon men direct ook proefnummers van sociaaldemocratische bladen vragen. Via dit offensief leerde men niet alleen

---

¹⁰⁵ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 9.

¹⁰⁶ SALVADOR BLOEMGARTEN, *Henri Polak: sociaal democraat 1868-1943* (Amsterdam 1993) 100, 203-204.

¹⁰⁷ HARMSSEN EN REINALDA, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 77.

¹⁰⁸ BLOEMGARTEN, *Henri Polak*, 317-318.

¹⁰⁹ VAN KLINKEN, *Actieve burgers*, 17.

¹¹⁰ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 133.

over de sociaaldemocratie, maar het daagde mensen ook uit iets te vinden van het algemeen kiesrecht. Uit een verslag van Troelstra blijkt dat verrassend veel confessionele arbeiders positief stonden tegenover het algemeen kiesrecht, maar hun partijen zetten een tegenoffensief in, waarbij zij hun aanhang verboden te tekenen. 'Gij moogt niet tekenen? Waarom niet? (...) Wilt gij geen algemeen kiesrecht?'¹¹¹ stond op de instructiekaart voor het huisbezoek aan christelijke arbeiders. Makkelijk te rechtvaardigen was dit echter niet voor de huisbezochten. Helaas voor de handtekeningverzamelaars kwam het gesprek meestal niet tot een rechtvaardiging: de meeste huismannen en -vrouwen weigerden de sociaaldemocraten bij de deur. Hun handtekeningen maakten uiteindelijk slechts zo'n drie tot acht procent uit van de hele petitie. Bij wie de actie echter wel aansloeg, waren de vrouwen. Ruim een derde van de handtekeningen kwam van vrouwen. Wat hieraan zeker bijdragen heeft, is dat leden van de sociaaldemocratische vrouwenclubs meeliepen in de huisbezoeken.¹¹² Die toename van vrouwen is bijzonder significant, aangezien eruit blijkt dat veel vrouwen wel voorstander waren van het algemeen kiesrecht, ook al waren zij doorgaans zo onzichtbaar in het politieke debat. Een toename aan arbeidersvrouwen in de strijd voor het algemeen kiesrecht betekende gelijk ook een eerste ervaring van een strijd voor algemeen vrouwenkiesrecht. Alhoewel de petitie van de SDAP niet ging over vrouwenkiesrecht, zou de SDAP vanaf dit moment ook meer open gaan staan voor het vrouwenkiesrecht. Blijkbaar voelde de strijd voor algemeen mannenkiesrecht zo ver gevorderd, dat er best wat ruimte beschikbaar mocht komen voor de strijd van de vrouw. Tijdens het aanbieden van de handtekeningactie zou Troelstra in zijn rede naar de achterban dan ook voor de eerste keer zinspelen op een nieuwe sociaaldemocratische strijd voor algemeen vrouwenkiesrecht.¹¹³ Het lijkt erop alsof de partij meer begon in te spelen op de maatschappelijk verlangens.

Tijdens de handtekeningactie stonden niet alle partijleden op straat. Sterker nog, tot de teleurstelling van het partijbestuur bleven veel mannen en vrouwen thuis en hierdoor konden hele wijken niet bezocht worden. Toch viel het aantal handtekeningen nog verrassend hoog uit: op de dag dat de sociaaldemocraten de petitie aanboden, hadden de leden meer dan 300.000 handtekeningen opgehaald.¹¹⁴ De SDAP zou de handtekeningen aan de regering aanbieden op Prinsjesdag, op een dag die zij in hun propaganda de Rode Dinsdag noemden. Het partijbestuur

---

¹¹¹ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 136.

¹¹² ULLA JANSZ, *Vrouwen ontwaakt: Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983) 49-50; VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 133-141.

¹¹³ P. J. TROELSTRA, 'Vrouwenkiesrecht en Roode Dinsdag', *De proletarische vrouw* (1 oktober 1911) 1.

¹¹⁴ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 133-141.

van de SDAP wist niet precies wat ze moesten verwachten van de dag. Na zoveel jaren een kleine beweging te zijn geweest, was het moeilijk te peilen met hoevelen ze op Prinsjesdag in Den Haag zouden staan. Tevens was het onduidelijk in wat voor stemming de demonstranten zouden zijn: leefde er nog iets van de oude revolutionaire vlam of zou dit gepaard gaan met een heel nieuw gevoel? Het was een moeilijke vraag, want alhoewel men flink met het petitionnement bezig was geweest, waren de hoofden van de meeste sociaaldemocraten vol van een zeeliedenstaking die gelijktijdig plaatsvond. Toch overtrof de opkomst de stoutste verwachtingen: twintigduizend demonstranten kwamen opdagen om de kiesrechtpetitie aan te bieden. Op het moment van aanbieding verzocht een portier hen echter de dozen met handtekeningen ergens in een portiek van het ministerie op te stapelen: niemand zou de petitie in ontvangst komen nemen, zo meldde de ambtenaar. Dit bleek een miscalculatie van minister Theo Heemskerk: deze belediging gaf voor velen reden om steun te betuigen aan de sociaaldemocraten. De SDAP telde slechts 10.000 leden in 1911, maar ze stroomden nu met duizenden toe. Het succes bleef bij de partij ook niet onopgemerkt, en het jaar erop herhaalden de sociaaldemocraten de actie.¹¹⁵

Op de tweede Rode Dinsdag laaide het vuur echt op. Nederlanders waren meer belezen en meer gepolitiseerd dan ooit tevoren en ze volgden de ontwikkelingen omtrent een mogelijke grondwetsherziening op de voet. Een grondwetscommissie had gebroed op het onderwerp van de groeiende volksinvloed en besloten dat deze ingeperkt moest worden. Hierop stelde de commissie een versterking van de Eerste Kamer en een grondige ondermijning van de positie van gemeenteraden, gemeentebestuur, burgemeesters en wethouders voor. Hier kwam nog bovenop dat de burgemeester van Den Haag de tweede Rode Dinsdag verbood, opdat het geen jaarlijks evenement zou worden.¹¹⁶ De SDAP liet zich echter niet makkelijk inbinden. De sociaaldemocraten smeedden een nieuw plan om verschillende afdelingen in tien groepen te verdelen en vervolgens zo gescheiden naar het Binnenhof te trekken. Zo leidde Troelstra de Groningse en Friese afdelingen. Het feit dat de burgemeester de demonstratie had verboden en dat werkgevers zelfs weigerden hun werknemers een vrije dag te geven verhoogde de strijdbaarheid. Hierdoor kwamen er zelfs steungeluiden vanuit de libertair-socialistische beweging. Het ingenieuze plan schiep zulk enthousiasme dat de tweede Rode Dinsdag de eerste overtrof: er verschenen tussen de twintig- tot dertigduizend ontdane betogers. Troelstra schreef in zijn gedenkschriften: 'Woeste kreten hoor ik uit de massa achter mij opgaan.' Ondertussen probeerde de marechaussee de groepen toegang tot het Binnenhof te ontzeggen.

---

¹¹⁵ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 10, 144-152.

¹¹⁶ *Ibidem*, 152.

Troelstra zag de bajonetten op zijn groep gericht en vreesde het ergste. Na wat behendig overleg met de hoofdcommissaris van de politie kon hij de agenten doen wijken.¹¹⁷

‘Na afloop waren de sociaal-democratische leiders opgelucht, dat het geheel zonder rellen en gevechten was afgelopen. Maar duidelijk was wel, dat de Rode Dinsdag in deze vorm niet meer voor herhaling vatbaar was.’¹¹⁸

Dat het bijna op een revolutie uitliep, was Troelstra’s overtuiging. Alhoewel de burgerlijke pers de interactie tussen de tien groepen en de marechaussee als incidenten afdeed, dacht Troelstra dat het zonder zijn bemiddeling met de hoofdcommissaris zou zijn ontspoord. Zo overtuigd van de ‘nieuwen revolutionairen geest’ was hij, dat hij een algemene werkstaking begon te beramen, maar hij kreeg hiervoor geen steun. Er zou geen geld zijn voor de actie, en tevens vonden velen nog steeds dat de economische strijd belangrijker was dan de politieke. De sociaaldemocratische kiesrechtbeweging wist hierdoor niet zo goed meer hoe te handelen. De marechaussee en de vakbeweging hield hen tegen op straat: ze moesten dus in het parlement winnen.¹¹⁹ Troelstra schreef:

‘Onze grootsche revolutionaire kiesrechtbetoging heeft in heel het land bij de arbeiders diepe ontroering gewekt. De belangstelling voor onze beginselen bloeit alom. Het blijkt uit brieven van buitenstaanders, die wij in de laatste dagen ontvingen, het blijkt ook uit de spontane stijging van het aantal abonnees op *Het Volk*.’

Het Volk, het dagblad van de sociaaldemocratische zuil, won tussen eind 1911 en eind 1912 meer dan tienduizend abonnees, bijna een verdubbeling van de 13.271 waarmee ze in 1911 eindigden. Hierdoor steeg het aantal abonnees boven het ledenbestand van de partij. In 1913 was de groei van *Het Volk* zelfs 61,9%. De partij groeide ook enorm. Onder de arbeidende bevolking van de grote steden had de SDAP qua aanhang nu zelfs een meerderheidspositie gekregen. In 1911 had de partij tienduizend leden, in 1913 kwamen daar plots tienduizend leden bij en in 1914 telde de partij vijftienduizend leden.¹²⁰ Het is dan ook niet vreemd dat Khadija Arib in haar rede vorig jaar tijdens de viering van het kiesrecht de Rode Dinsdagen aanhaalde als het hoogtepunt van de kiesrechtstrijd.

---

¹¹⁷ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 152-156.

¹¹⁸ Ibidem, 156.

¹¹⁹ Ibidem, 156-158.

¹²⁰ Ibidem, 160.

7. De brochure van Mathilde Wibaut uit 1912

Zoals genoemd ontstond er tevens een sociaaldemocratische vrouwenbeweging, die waar Suze Groeneweg zo tegen was en Mathilde Wibaut zo voor. In 1908 werd deze landelijk verenigd in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs (BSDV). Zoals ze zelf echter stelden in *De proletarische vrouw*, was het gros van de sociaaldemocratische vrouwen passief in de partij. ‘Zeer enkele vrouwen’ waren daadwerkelijk actief voor de SDAP. Partijafdelingen kenden bijna geen vrouwelijke bestuursleden en vrouwen gingen zeker niet openbaar propaganda maken voor de partij.¹²¹ Tijdens het eerste decennium van de twintigste eeuw ging de emancipatie van arbeidervrouwen nog maar mondjesmaat. In de historiografie van de kiesrechtstrijd staan altijd enkele prominente vrouwen in de schijnwerpers, maar het gros van de vrouwen durfde, wilde of kon zich niet hardop uitspreken over politieke kwesties. De reden hiervoor was doorgaans dat arbeidersgezinnen vaak nog stevig vasthielden aan traditionele genderrollen.¹²² Losbreken hiervan kon enerzijds de eer van de man of de familie beschadigen; anderzijds kon het het verliezen van een gevoel van vrouw-zijn betekenen. Vrouwen zover krijgen dat ze zich in zouden zetten voor de partij, de klassenstrijd en het algemeen kiesrecht was dan ook een voorname taak van de BSDV. In plaats van losbreken van vrouwelijkheid, moedigde de BSDV aan dit traditionele vrouw-zijn te vieren. Mathilde Wibaut stelde dit argument centraal in haar brochure *De strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht*, een bijzonder betoog van de Amsterdamse voorvrouw dat volledig brak met de landelijke SDAP-koers door zich voor vrouwenkiesrecht hard te maken. Wibaut was een veel gehoord spreker destijds op kiesrechtmeetings.

Wibaut betoogde dat de gelijkheid van man en vrouw destijds niet nastrevenswaardig was, omdat de rechten van de arbeidersman ook nergens op leken. Ze vroeg zich af waarom de vrouw, net als de man, tot slaaf van het kapitalisme gemaakt zou moeten worden. Nee, was haar antwoord: dat ‘maakt van de vrouw, de mensch, de moeder, een werkmachine zonder meer.’¹²³ Het socialistisch ideaal voor de vrouw was dus niet de gelijkstelling aan de man, zoals de feministen dat formuleerden, maar het ideaal was om meer ‘mensch’ te worden en dit zou alleen mogelijk zijn via het socialisme. Men bereikte dit doel door economische eisen te stellen, zo stelde Wibaut vast in haar brochure, en zo sprak zij waarschijnlijk op kiesrechtmeetings. Wibauts woorden:

---

¹²¹ *De proletarische vrouw* (1 januari 1915) 6.

¹²² G. v. B.-H., ‘Vooruit!’, *De proletarische vrouw* (1 oktober 1911) 1.

¹²³ M. WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM, *De strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 1912) 10.

‘Evenals de arbeider moet zij strijden in de vakvereniging voor korter arbeidstijd, beter loon, betere arbeidsvoorwaarden; en precies dezelfde redenen, die voor den loonarbeider gelden om politieke rechten, om het kiesrecht te eischen, gelden voor haar. Ja nog meer redenen. Want zij moet niet alleen zichzelf beschermen tegen de uitbuiting, ook het toekomend geslacht.’¹²⁴

Wij zien dus dat de strijd voor het algemeen kiesrecht voor de sociaaldemocratische vrouwen, net als bij de mannen, volkomen in dienst staat van economische rechten. Daarnaast slaat Wibaut een brug naar de argumenten van de VvVK over moederschap. Wibaut wees op het moederschap en het huishouden: betaalde de regering van de levensmiddelenbelasting die arbeidersvrouwen betaalden niet ook ‘de soldatenpakjes voor haar eigen jongens’? En de ‘kanonnen en oorlogsschepen die de eigendommen van de bezittersklasse beschermen’? De sociaaldemocraten stelden hiermee hun strijd voor algemeen vrouwenkiesrecht in dienst van een onderwerp dat de gemiddelde vrouw aan het hart ging: haar kinderen.¹²⁵ Moederschap, kinderen en het huishouden stonden centraal in de propaganda van de BSDV en VvVK. Zo stonden ook in elk nummer van *De proletarische vrouw* kinderen in de schijnwerpers.¹²⁶

Voor veel mannelijke klassenstrijders was deze hele emancipatie van de vrouw — de hele politisering van het vrouw-zijn — echter nog steeds geen issue. Sterker nog, vrouwen die zichzelf een stem toe-eigenden maakten dikke kans op ridiculisering in eigen kring. Mannen die de klassenstrijd het meest zuiver pretendeerden te interpreteren, zoals de orthodox-marxistische voorman David Wijnkoop, spraken gemakkelijk over de vrouw als ‘het zwakkere geslacht’ en bewonderden de ‘stille, gesloten vrouwenraad’ tot aanmoedigens toe. Wijnkoop vond wel dat het klassenbewustzijn bij vrouwen gestimuleerd moest worden, maar wel door haar liefhebbende echtgenoot. Het haantjesgedrag en de traditionele eisen die mannen binnenshuis stelden, leidden voor verschillende prominente socialistische echtparen uiteindelijk tot de beëindiging van het echt. Journalist Antoon Koejemans spreekt in een historische studie zelfs over ‘de echtscheidingsepidemie, die [vanaf *fin de siècle* tot aan de Eerste Wereldoorlog] onder de voormannen der socialistische beweging van uitgebroken.’ Als voorbeelden noemt hij eerste huwelijken van Troelstra en Wijnkoop.¹²⁷

---

¹²⁴ WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM, *De Strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht*, 11.

¹²⁵ Ibidem, 12.

¹²⁶ ‘Hoe de strijd voor Algemeen Kiesrecht in andere landen gevoerd werd’, *De proletarische vrouw* (16 maart 1914) 3.

¹²⁷ A. J. KOEJEMANS, *David Wijnkoop: een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 108, 106.

Of deze epidemie onder de achterban van Troelstra en Wijnkoop ook woedde is echter niet duidelijk. Mathilde Wibaut is er in ieder geval duidelijk over dat haar mannelijke partijgenoten 'het socialisme aan de kapstok' hingen wanneer ze thuis kwamen. Historicus Ulla Jansz stelt zelfs dat mannen het hun vrouw verboden 's avonds naar vergaderingen te gaan: 'het socialisme kwam er ook wel zonder dat vrouwen zich ermee gingen bemoeien'.¹²⁸ Sociaaldemocraten toonden zich op deze wijze minder feministisch dan hun liberale tijdgenoten. In ieder geval, zo lijkt het op het eerste gezicht. Toch schuilt er meer achter: de mannen waardeerden vrouwelijke intellectuelen best, ook in de socialistische kring. Voorbeelden hiervan waren Groeneweg, Wibaut en Roland Holst. Ook Wijnkoop kon het prima vinden met deze vrouwen en moedigde Wibauts initiatief om de sociaaldemocratische vrouwen te verenigen aan.¹²⁹ Het probleem lijkt specifiek te liggen bij arbeidervrouwen, welke vaak minder geschoold waren dan hun echtgenoten. Zowel onder de liberalen als onder de socialisten leefde een uitgesproken verlangen naar stille arbeidervrouwen. Toen er arbeidervrouwen meeliepen tijdens de eerste Rode Dinsdag, beschreef de liberale pers hen neerbuigend als 'vrouwen van het van-alles-onthouders-type'. Hiermee wezen de journalisten afkeurend op een te onorthodoxe levensstijl. Deze vrouwen zouden hun plek niet kennen, blijkbaar in tegenstelling tot een vrouw als Aletta Jacobs, die in de praktijk natuurlijk niet minder onorthodox leefde.¹³⁰ De emancipatie van de arbeidervrouw moest dus geheel vanuit deze groep zelf komen, met maar weinig aanmoediging. Mannen waren al bijna een halve eeuw de doelgroep van een verheffingsoffensief, maar de verheffers boden aan proletarische vrouwen niet veel kansen. Vrouwen kwamen hierdoor in isolatie, trouw aan hun gezin, maar met weinig mogelijkheid om in *civil society* iets te betekenen. Arbeidervrouwen konden dit tijdverdrijf ook niet opzoeken, want de mannen die bij de vakvereniging of partijafdeling zaten, lieten het huishouden aan haar over, ook als zij evenveel uren werkte. Voor de vrouw was het meer emanciperend geweest als de man zich wat minder vaak van het gezin had onttrokken.¹³¹

Wanneer onderzoeken concluderen dat arbeidervrouwen zich niet *en masse* aansloten bij vrouwenverenigingen, moet dat onderzoeksresultaat dus niet vreemd lijken, maar toch dragen historici deze redenen zelden aan in hun argumentatie. Zowel de VvVK als de BSDV leden onder een elitair imago. Zo heeft historicus Myriam Everard van de ledenlijst van de Amsterdamse VvVK-afdeling een kwantitatieve analyse gemaakt waaruit blijkt dat het merendeel van de leden ongehuwd was en dat het aandeel gescheiden vrouwen driemaal zo

---

¹²⁸ JANSZ, *Vrouwen ontwaakt*, 32-33.

¹²⁹ OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 38.

¹³⁰ WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM, *De Strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht*, 3.

¹³¹ BOS, *Waarachtige volksvrienden*, 83-85.

hoog was als het Amsterdamse gemiddelde. Dit profiel past beter bij burgerlijke vrouwen dan arbeidstersvrouwen, aangezien deze door hun financiële onafhankelijkheid een echtscheiding konden permitteren. Hiernaast blijkt overigens ook dat de Amsterdamse afdeling opvallend veel leden had uit de theosofische hoek en uit onderwijzerskringen. Geschoolde vrouwen waren dus oververtegenwoordigd.¹³² De BSDV deed het niet beter. Alhoewel de arbeidstersvrouwen hun primaire doelgroep waren, drong ook de BSDV niet door tot dit publiek. Het partijblad *Het Volk* stelt zelfs openlijk dat *De proletarische vrouw* in haar opvattingen elitair en niet representatief is voor de gemiddelde arbeidster of arbeidster.¹³³ Ze schrijven:

‘We hebben met enige verbazing het stukje gelezen, dat *De proletarische vrouw* ten beste gaf over de crisis, en weer trof het hoe ontzaglijk ver het blad toch vaak staat buiten het werkelijke leven van de proletarische vrouw zonder hoofdletter.’¹³⁴

Het Volk stond echter niet dichterbij de arbeidster dan *De proletarische vrouw*, maar dit maakt juist extra pijnlijk duidelijk dat armere vrouwen tussen wal en schip vielen. Dat *Het Volk* ook echt niet als de ware vrouwenvertegenwoordiger uit de bus kwam, blijkt uit stukken van Willem Vliegen, die vaak genoeg in het krant schreef dat het dagblad voor de massa is: en dat zijn ‘de mannen’. De BSDV zou tussen 1908 en 1919 groeien van 580 tot slechts 5350 leden.¹³⁵

8. De uitvaart van Dora Haver in 1912

De VvVK was ondertussen flink aan het groeien onder de middenklasse. De mannen van de middenklasse hadden inmiddels het kiesrecht verkregen en de nieuwe generatie middenklassevrouwen waren onderwezen en geopinieerd. De VvVK was lange tijd een relatief onzichtbare groep geweest, maar er moest iets gedaan worden met deze groei en daarnaast wilden de feministen hun plek op dit hoogtepunt van de kiesrechtstrijd opeisen. De sociaaldemocraten stonden nu al generaties op straat, terwijl de feministen zich vooral bezighielden met polemieken, kleinschalige vergaderingen en gerichte acties om politici en de pers te overtuigen. Een uitgesproken straatpropaganda kwam vanaf 1910 van de grond, beïnvloed door de Britse suffragettes, die juist van de straat hun politieke arena gemaakt hadden. In tegenstelling tot de militante suffragettes, bestond de openbare propaganda van de Nederlandse feministen niet uit individuele daden van burgerlijke ongehoorzaamheid, maar uit plaatselijke, ordelijke initiatieven om belangstellenden te trekken. De moed van de suffragettes

---

¹³² EVERARD, ‘De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’, 44-47, 50.

¹³³ JANSZ, *Vrouwen ontwaakt*, 31, 34, 209.

¹³⁴ Ibidem, 33. Aangehaald citaat komt uit *Het Volk* van 15 augustus 1913.

¹³⁵ JANSZ, *Vrouwen ontwaakt*, 31, 34.

waardeerden de Nederlandse feministen, maar wilden zelf niet op straat provoceren. In Hoorn hield de plaatselijke VvVK-afdeling een bazaar in de lokale schouwburg, waar men lectuur, potloden en vlaggetjes kon kopen. Er kwamen vierhonderd bezoekers op af. Afdeling Zaandam maakte propaganda door met een kraam op de weekmarkt te gaan staan. In Amsterdam gingen VvVK'ers met propagandakarren hun openbare vergaderingen aankondigen. Afdeling Zeist nam het gewaagde besluit een demonstratie te houden, met drie propagandawagens en een groep muzikanten. Net als bij de socialistische manifestaties vijftwintig jaar daarvoor, bezochten duizenden toeschouwers de demonstratie alsof het een spektakel was, en net als vroeger, bespotten ze de toestand. De feministen leden hier nog meer onder dan de socialisten door het taboe dat nog altijd heerste op activisme van vrouwen in de openbare ruimte. Ook binnen eigen kring noemden feministische vrouwen de optocht een 'onvrouwelijke strijdmethode' en debatten over het onderwerp waren uiterst gevoelig. Zo gevoelig zelfs, dat de VvVK de pers wegstuurde wanneer hun vergadering over het thema sprak.¹³⁶

De kiesrechtvrouwen hielden hun eerste grote, massale betoging op 8 november 1912.¹³⁷ De doorslaggevende reden om voor een manifestatie te kiezen was de te vroege dood van een van de VvVK-pioniers, Dora Haver. Dit klinkt misschien cru, maar haar uitvaart bleek het perfecte moment om de vereniging mee te krijgen in een optocht, en Haver zelf had voor haar dood daarmee ingestemd en geholpen met de voorbereidingen.¹³⁸ Het uitroepen van uitvaarten tot manifestaties was overigens voor die tijd geen vreemde actie: vrijdenkers, socialisten en andere onkerkelijken maakten al tientallen jaren gebruik van het ontbreken van een atheïstisch uitvaartritueel voor propagandistische doeleinden. Ze hadden succesvol de uitvaart opgenomen in hun actierepertoire.¹³⁹ Haver, tevens ongelovig, lijkt zich in deze strijdlustige traditie geplaast te willen hebben.¹⁴⁰

Hoeveel mensen precies op de uitvaart afkwamen is niet bekend, maar aangezien het in Amsterdam plaatsvond en de kranten spreken over een 'talrijke menigte', zal de betoging geslaagd zijn geweest. De stoet was rijk aangekleed, met achter de lijkwagen twee bloemenwagens, elk getrokken door twee paarden, de rijtuigen van de familieleden en vervolgens de verenigingsafdelingen met hun geel-wit-gele vaandels en de prominente leden,

---

¹³⁶ BOSCH, *Strijd!*, 183, 196, 213, 215.

¹³⁷ Bosch noemt per abuis 4 november 1912 als de datum van de uitvaart (BOSCH, *Strijd!*, 245).

¹³⁸ BOSCH, *Strijd!*, 245.

¹³⁹ DENNIS BOS, 'Dood en begraven: Funerair ritueel in de vroege socialistische beweging 1871-1899', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007) 38-58, aldaar 40.

¹⁴⁰ Over de uitvaarten van feministen zie: MARIANNE BRAUN, 'Bij de dood van een feministe: Necrologieën over Wilhelmina Drucker', *Biografie Bulletin* 14 (2004) 40-46, aldaar 42-45.

waaronder Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker. Tot slot volgde nog 'een lange rij volgrijtuigen.' In hun kranten namen de journalisten delen van Jacobs lezing van na de optocht op, waarin Jacobs Havers moederschap benadrukte. Enerzijds benadrukte ze wat een goede moeder Haver was geweest voor haar kinderen en anderzijds wat een 'zorgvolle, liefderijke moeder' Haver was geweest voor de VvVK.¹⁴¹ Uiteindelijk stonden de demonstranten stil bij de kiesrechtstrijd: het recht 'de gemeenschap' te mogen 'opvoeden', in Havers eigen woorden.¹⁴²

De VvVK was strijdbaarder dan ooit. Niet lang hierna begonnen de SDAP en de VvVK in elkaar een bondgenoot te zoeken, met als gezamenlijke strijdpunt het algemeen vrouwenkiesrecht. De VvVK werd in de jaren tien langzamerhand warm voor deze bredere eis, waardoor de vereniging ook aantrekkelijker werd voor sociaaldemocratische vrouwen. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is Martina Kramers, die zowel bij de SDAP als de VvVK als spreker optrad. Kramers, geïnspireerd door het maatschappelijke succes van de Rode Dinsdagen, was ervan overtuigd dat ook de VvVK een 'massabeweging' moest worden. 'Een mooie rede of een stukje in de bioscope' zou niet genoeg zijn. De VvVK moest omvormen naar een volksbeweging, zo stelde Kramers in een lezing op een openbare vergadering in Assen. Volgens Kramers was het algemeen kiesrecht een principiële en een economische kwestie. Naast dat ze een groot onrecht voelde, was het algemeen vrouwenkiesrecht ook de sleutel tot betere arbeidsvoorwaarden voor vrouwen. Het feit dat steeds meer vrouwen op de arbeidsmarkt kwamen, gaf de mogelijkheid meer vrouwen voor het kiesrecht te winnen. Daarnaast riep Kramers vrouwen op los te komen van 'ideale huiselijke gezelligheid': vrouwen moesten actief op gaan komen voor hun rechten, zo sprak Kramers.¹⁴³

9. De oorlog en de SDAP

Op 28 juli 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. De werkloosheid steeg bij het uitbreken van een ruime zeven procent naar zevenentwintig procent.¹⁴⁴ Nadat de Noordzee was verklaard tot oorlogsgebied bezaaiden de oorlogvoerende landen deze met zeemijnen en duikboten, die Nederlandse schepen per ongeluk tot zinken brachten. Zeelui weigerden uit te varen. Er viel sowieso weinig zeevaart te bedrijven, omdat de internationale handel plat lag: het aantal

---

¹⁴¹ 'De uitvaart van Theodora P. B. Haver', *Het Volk* (8 november 1912) 3; 'Uitvaart mevrouw Th. P. B. Haver', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 november 1912) 2.

¹⁴² [THEODORA HAVER], 'Van vreemden bodem', *Evolutie* (26 mei 1909) 25-28, aldaar 26.

¹⁴³ 'Vergadering der Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', *Provinciale Drentsche en Asser courant* (8 november 1913) 9.

¹⁴⁴ ROMEIN EN ROMEIN, *De lage landen bij de zee*, 561.

schepen dat Nederlandse havens aanded nam gedurende de oorlog met negentig procent af.¹⁴⁵ Dit betekende voor havensteden als Rotterdam, Vlissingen en Dordrecht exorbitante hoeveelheden werklozen.¹⁴⁶ Gedurende de oorlog kwamen steeds meer sectoren in de problemen. Zo verbood het Verenigd Koninkrijk in 1916 Nederlandse schippers in de Noordzee te vissen, omdat ze bang waren dat Duitsers van de vangst zouden proeven. Dit kostte meteen tienduizend banen.¹⁴⁷ Niet alleen de zeevaart en havenarbeid lag echter stil. De mobilisatie betekende voor veel zelfstandige middenstanders het gedwongen verlaten van hun bedrijven, welke dikwijls failliet gingen. Naast de vaart, de havensector en de winkeliers, lagen sectoren afhankelijk van im- en export volledig plat na het uitbreken van de oorlog. De Amsterdamse diamantbewerkers, die gebonden waren aan ruwe diamanten uit Zuid-Afrika, werden het zwaarst getroffen met een werkloosheidsgraad van 96,6% in september 1914.¹⁴⁸ Het resultaat was een grote gelokaliseerde werkloosheid onder het stedelijke arbeiders, juist in de sectoren en wijken waar de sociaaldemocratische kiesrechtstrijd voor de oorlog gebloeid had.

De oorlog begon alle facetten van het leven te beïnvloeden. Voedseltekorten, mobilisering en maatschappelijke verdeeldheid beheersten de Nederlandse bevolking. De dagbladen weerspiegelen deze verandering. Zoals al vermeld, noemden in 1913 de kranten in Delpher het kiesrecht bijna achtduizend keer. In 1915, het eerste volle jaar van de oorlog, was dit nog maar achttienhonderd keer. De toenemende interesse in oorlogsnieuws en informatie over voedseldistributie verdrukte de berichtgeving over de binnenlandse politiek. Lokale afdelingen van de SDAP, waarin de leden zich in de jaren voor de oorlog hadden hardgemaakt voor het kiesrecht, begonnen zich af te keren van de landelijke politiek.

In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw had de economische misère juist een impuls gegeven aan de kiesrechtstrijd, maar enkele generaties later was de socialistische cultuur echter veranderd. Een utopie verwachtte men niet meer van het kiesrecht en vertaalde zich nu in onverschilligheid, vooral onder de arbeiders. De sociaaldemocratische arbeiders hoopten op een economische verandering, waarvoor ze op de vakbeweging vertrouwden. De politiek had alleen maar voor teleurstelling gezorgd, aangezien de SDAP-fractie had ingestemd met de mobilisatie, en daardoor haar antimilitaristische wortels zou hebben verloochend. Na de instemming verloor hun dagblad *Het Volk* vijfduizend abonnees.¹⁴⁹ Critici binnen de partij

---

¹⁴⁵ WIELENGA, *Geschiedenis van Nederland*, 275.

¹⁴⁶ J. BRAUTIGAM, *Langs de havens en op de schepen: Herinneringen van J. Brautigam* (Amsterdam 1956) 217, 227

¹⁴⁷ BRAUTIGAM, *Langs de havens en op de schepen*, 239-242.

¹⁴⁸ BLOEMGARTEN, *Henri Polak*, 398.

¹⁴⁹ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 166-170.

stelden dat de partijtop aan het ‘verparlementariseren’ zou zijn.¹⁵⁰ Van der Meer et al. spreken zelfs van een vervreemding van de beweging van onderop door een ‘hondetrouw aan de regering-Cort van der Linden.’¹⁵¹

Voor arbeidersvrouwen was de situatie niet beter dan voor de werkeloze arbeidersmannen. Door de voedselschaarste moesten zelfs veel middenstandsgezinnen van voedselbonnen leven, het is dus niet vreemd te bedenken dat dit voor arbeidersgezinnen nog dramatischer was.¹⁵² Een jonge vrouw uit de middenstand schreef in 1917 het volgende in haar dagboek:

‘Iedereen praat over de kou, de schaarste en den oorlog. Men heeft het er benauwd mee; wat geeft het al of je aardappels hebt en je kunt ze niet koken.’¹⁵³

Als we praten over het algemeen vrouwenkiesrecht tijdens de oorlog, moeten we zeker meenemen dat de nieuwe situatie de arbeidersvrouwen het hardst trof. Zeker de vrouwen die nog altijd vastzaten in traditionele genderrollen en zodoende verantwoordelijk waren voor het huishouden, het voeden van het gezin en het kleden van alle gezinsleden.¹⁵⁴ Onder arbeidersvrouwen zien we meteen een greep naar buitenparlementaire actie. Toen de voedselschaarste verder toenam, gingen de proletarische vrouwen de straat op.¹⁵⁵ Een bekend voorbeeld hiervan is het Amsterdamse aardappeloproer, maar de aardappel- en broodoproeren in andere Nederlandse steden mogen niet vergeten worden. Historici Jan Romein en Annie Romein-Verschoor maken in hun geschiedenis van de lage landen bij de zee een autobiografische uitstap wanneer ze schrijven:

‘De aardappel- en broodopstootjes in de grote steden speken daarvan duidelijk genoeg voor ieder die nog het “honger! honger!” in zijn oren hoort klinken; en de arbeidersvrouwen die het riepen, lieten zich waarlijk niet om de “sensatie” door bereden politie en huzaren uit elkaar ranselen.’¹⁵⁶

---

¹⁵⁰ ‘Het slot-bedrijf’, *De vakbeweging* (17 januari 1913) 1.

¹⁵¹ VAN DER MEER, VAN SCHUPPEN EN VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 173.

¹⁵² MARIA ELISABETH DE ZAAIJER, *Oorlogsagenda 1: 27 juli 1914 tot 31 december 1916* (Handschrift van vier delen in het Haags Gemeentearchief), 5 (voorzijde en achterzijde).

¹⁵³ DE ZAAIJER, *Oorlogsagenda 2*, 54 (voorzijde).

¹⁵⁴ ‘Zeepnood’, *De Volksstem* 10.8 (25 mei 1918) 2.

¹⁵⁵ WIELENGA, *Geschiedenis van Nederland*, 276.

¹⁵⁶ ROMEIN EN ROMEIN, *De lage landen bij de zee*, 561-562.

Voor velen was 'het hongergevoel een overheersende herinnering aan de oorlogstijd.'¹⁵⁷ De regering was verantwoordelijk voor de voedselvoorziening, maar het was duidelijk dat deze weinig kon doen. Het vertrouwen in de landelijke politiek lag extreem laag, terwijl het voor de oorlog nog zo hoog had geleken. 'In de zomer en herfst van 1918,' zo schrijft historicus Friso Wielenga, 'was dan ook weinig meer over van het gevoel van nationale saamhorigheid dat tijdens de oorlogsdreiging van augustus 1914 was opgekomen.'¹⁵⁸

Van een nationale eenheid was noch te spreken in de oorlog noch een paar jaar daarvoor. Binnen een partij als de SDAP ging ook lange tijd het lokale nog voor op het nationale. Adriaan van Veldhuizen noemt in zijn culturele partijgeschiedenis de SDAP een 'losse collectie van lokale verbanden' en een 'patchworkpartij'. Familiebanden, vriendschappen en netwerken van collega's vormden de afdelingskernen en maakten van de partij gebruik om vorm te geven aan hun sociale leven. Van Veldhuizen noemt de Rode Dinsdagen niet, maar deze actie moest wel de partij enige eenheid hebben gegeven: in plaats van dat alle partijafdelingen hun eigen ding deden, gingen ze in 1911 en 1912 samen voor hetzelfde, landelijke doel.¹⁵⁹ Met de oorlog keerde het lokale karakter echter weer terug. Aangezien de voedseldistributie van de landelijke overheid niet toereikend was om de hele klus te klaren, stelden veel gemeenten zelf ook Centrale Keukens in, waar voedsel op de bon werd gedistribueerd. Doordat de sociaaldemocraten hiervoor in de gemeenteraden op de bres stonden, versterkte de band tussen sociaaldemocraten en hun lokale politici. Gewone partijleden konden het gevoel hebben dat de gemeenteraadsleden voor hen knokten om op lokaal niveau de voedselvoorziening te verbeteren, wanneer er van de regering weinig te verwachten viel. In de gemeenteraad van Dordrecht zien we bijvoorbeeld hoe de sociaaldemocratische gemeenteraadsleden gedurende de hele oorlog voor een humanere voedseldistributie streden. Dit was nodig, want naast dat het vernederend was om met z'n allen uren achter elkaar in de rij te moeten staan voor voedsel, waren ook de bonnen te duur en de porties te klein.¹⁶⁰

De voedselschaarste zorgde ook voor een aansterking van de vakbeweging. Arbeiders wezen een beschuldigende vinger naar de werkgevers, zeker in de zeevaartsector. Reders kozen er namelijk dikwijls voor Nederland over te slaan als vrachtland en tussen twee geallieerde landen te gaan varen. Aangezien deze landen zelf niet meer voeren, waren zij bereid een hoge prijs te

---

¹⁵⁷ ANNE PETTERSON, 'Aardappelnood: Amsterdamse arbeiders en het socialisme tijdens het Aardappeloproer van 1917', *Holland* (2010) 18-39, aldaar 21.

¹⁵⁸ WIELENGA, *Geschiedenis van Nederland*, 276.

¹⁵⁹ VAN VELDHIJZEN, *De partij*, 113.

¹⁶⁰ VAN DER WAAL, 'Ingezonden stukken', *De Volksstem* 10.6 (11 mei 1918) 3; PETTERSON, 'Aardappelnood', 21.

betalen.¹⁶¹ Hiernaast kozen binnenvaartreders regelmatig voedsel clandestien naar het geïsoleerde Duitsland te exporteren. Deze twee ontwikkelingen maakten de voedselschaarste extra zuur en de vakbeweging groeide sterk. In tegenstelling tot de politiek leidde de vakbeweging geen gezichtsverlies door de gebrekkige voedseldistributie. De landelijke SDAP moest wel reageren op de voedselrellen die volgden. De partij moest zich noodgedwongen distantiëren van ongeregelde heden, wat de kloof tussen de SDAP-politici en de lokale socialisten vergrootte. De SDAP had echter weinig keus, aangezien ze onderhandelde over een geordende voedseldistributie.¹⁶²

De verschuiving naar buitenparlementaire en lokale acties was overigens de redding van de sociaaldemocratie, ondanks dat die de ondergang van de kiesrechtstrijd was. In het jaar voor de oorlog was uit protest al een record gevestigd aan stakingsdagen. In 1913 waren er bijna een miljoen stakingsdagen geteld, een verdubbeling van het jaar ervoor. Dat deze werkwijze in smaak viel bij de sociaaldemocratische arbeiders blijkt uit een explosieve groei van vakbondsleden tijdens de oorlog. Het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), de sociaaldemocratische vakcentrale, verdubbelde haar ledenaantal ruim tussen 1913 en 1917, en nogmaals tussen 1917 en 1920. Van 61.447 leden in 1913 naar 247.748 in 1920.¹⁶³ Juist tijdens de oorlog radicaliseerden veel sociaaldemocraten en begon het verlangen naar het algemeen kiesrecht een burgerlijke wens te lijken. De SDAP groeide dan ook nauwelijks in de oorlog: in 1913 had de partij 25.703 leden en in 1918 waren dit er 27.093.¹⁶⁴

De sociaaldemocraten hielden in de oorlog geen eigen kiesrechtmeetings meer, slechts lokale 'protestmeetings'. Leden van de SDAP bezochten deze bijeenkomsten in groten getale. Een voorbeeld hiervan was de eerste Amsterdamse meeting sinds het begin van de oorlog, in november 1914, in een overvolle zaal van het oude Theater Bellevue. Eduard Polak, de broer van Henri, zat de vergadering voor en heette eerst de Belgische vluchtelingen die gekomen waren welkom '(Applaus.)'.¹⁶⁵ Polak sprak over de oorlog, tegen de regering en tegen de armoede. Hij stond stil bij de vakbeweging, het NVV, die zo'n steun was in de oorlog. Hierna sprak het verse Tweede-Kamerlid Asser Kleerekoper over technische regelingen omtrent steuncomités, werkloosheidskassen en uitkeringen. Troelstra sprak hierna over de mobilisatie en hoe de regering de achtergebleven gezinnen verwaarloosde. Dit was niet het enige. Volgens

---

¹⁶¹ BRAUTIGAM, *Langs de havens en op de schepen*, 236.

¹⁶² JANSZ, *Vrouwen ontwaakt*, 27.

¹⁶³ HARMSSEN EN REINALDA, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 426, 430.

¹⁶⁴ K. VORRINK, *Een halve eeuw beginselstrijd*, 136.

¹⁶⁵ 'Protestmeeting der S.D.A.P.', *Algemeen Handelsblad* (27 november 1914) 3.

Troelstra, zou de regering zo'n zootje maken van de financiering van de oorlog en van preventief beleid om faillissementen en begrotingsfiasco's te voorkomen, dat er de komende vijftien jaar geen geld meer over zou zijn voor sociaal beleid. Troelstra vroeg aan de zaal: 'Wat zullen wij aan algemeen kiesrecht hebben? Niets. Wij zullen lam geslagen zijn.'¹⁶⁶ Troelstra had geen makkelijke positie. Het publiek was nog steeds teleurgesteld over het feit dat hij en zijn Kamerfractie hadden ingestemd met de mobilisatie. Toen de voorzitter ruimte bood aan debat wierp David Wijnkoop zich op. Wijnkoop had samen met andere orthodoxe marxisten vijf jaar daarvoor een eigen partij opgericht, die later de Communistische Partij Nederland zou gaan heten. De aanklachten die Wijnkoop naar Troelstra slingerde kregen veel applaus uit de zaal. Het debat eindigde met de twee politici die door elkaar heen pratend elkaar met allerlei beschuldigingen om de oren sloegen.¹⁶⁷ Op de meetings van deze jaren zal het algemeen kiesrecht nog wel genoemd worden en soms geëist, maar niet meer centraal staan. Het NVV kreeg een steeds grotere rol op de bijeenkomsten, die als thema vaak de duurte en de werkloosheid hadden.

De sociaaldemocratische strijd voor het kiesrecht zat in een moeilijke positie. Het kiesrecht was er nog niet, maar tegelijkertijd was de behoefte voor strijd ervoor heel klein. Dit kwam ook omdat men het vertrouwen had dat het toch wel zou komen. Het was zo dichtbij dat Willem Vliegen op het SDAP-congres van januari 1915 zelfs stelde dat het 'algemeen kiesrecht, zoals wij dit altijd hebben opgevat, (...) geen agitatie meer [behoeft]. Het vindt als *feit* geen tegenspraak meer, doch wel vindt het algemeen kiesrecht tegenspraak als *beginnel*.'¹⁶⁸ De SDAP doelde hierbij overigens op algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, hetgeen de partij sinds de Rode Dinsdagen nastreefde en in een grondwetsherziening wilde vastleggen. In het parlement waren de sociaaldemocraten en de liberalen bezig met een deal, waarmee zij het algemeen kiesrecht konden realiseren, terwijl de confessionelen volwaardige overheidsfinanciering van bijzonder onderwijs kregen.

Aan het einde van de oorlog was de kiesrechtstrijd nog slechts een bijzaak. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een lezing van de Rotterdamse sociaaldemocraat Arie Heijkoop, die op 5 juni 1918 sprak in Kunstmin, de schouwburg van Dordrecht. In zijn lezing gaf hij een centrale plaats aan de 'oorlogsellende', dat 'een grooten invloed heeft op ons denken, en op ons standpunt'. Het kiesrecht werd genoemd, maar kreeg een zeer kleine plek in het betoog, terwijl militarisme en imperialisme onderwerpen waren waar de arbeiders meer oren naar leken te

---

¹⁶⁶ 'Protestmeeting der S.D.A.P.', *Algemeen Handelsblad* (27 november 1914) 3.

¹⁶⁷ Ibidem. Zie voor het financiële beleid van de regering: PAUL MOEYES, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 171-174.

¹⁶⁸ 'Buitengewoon Congres der S. D. A. P.', *Algemeen Handelsblad* (10 januari 1916).

hebben. In het verslag van de rede lezen we: 'Al zijn er nog de groote vredesvraagstukken, als het vrouwenkiesrecht, het ouderdomspensioen, enz., de groote oorlogsvragen dringen heden het allereerst naar voren.'¹⁶⁹ Over het dan inmiddels ingevoerde algemeen mannenkiesrecht meldde Heijkoop zo weinig, dat het lijkt alsof de Rode Dinsdagen niet hebben plaatsgevonden. Net zoals Troelstra voorspelde aan het begin van de oorlog, bleken de sociaaldemocraten nog weinig te hebben gehad aan het kiesrecht:

'Wat er nog werd bereikt, was afgedwongen door de economische en politieke macht van de arbeiders b.v. de havenreserve, die alleen verkregen werd door een staking der bootwerkers. De bezittende klasse deed niets uit eigen beweging, alleen met het pistool op de borst.'¹⁷⁰

Deze rede sprak Heijkoop een kleine maand voor de eerste verkiezingen met volledig mannenkiesrecht en passief vrouwenkiesrecht uit. Helemaal vergeten was Heijkoop de verkiezing uiteraard niet: de SDAP wilde deze alsnog winnen, of de arbeiders er nou mee bezig waren of niet, en hij moedigde de aanwezigen aan om naar de stembus te gaan. In zijn rede was echter geen tijd om lang bij deze zogenaamde 'vredeseischen' stil te staan.¹⁷¹

10. De oorlog en de VvVK

Waar de kiesrechtstrijd stil kwam te liggen voor de sociaaldemocraten, had deze zijn hoogtepunt voor de feministen. Vrouwen uit de middenstand zagen in de oorlog het resultaat van mannelijke agressie. Juist in de vrouwenbeweging had altijd een sterke pacifistische stroming bestaan en vrede was sinds het begin een leus geweest van de feministen. Natuurlijk werd de eerste feministische golf ook getroffen door de oorlog, maar de politieke eis bleef uitgesproken. De groep die zich tijdens de oorlog bleef inzetten voor het kiesrecht maakte veel lawaai. Herman Colenbrander, een historicus en commentator, schreef in 1916 in *De Gids*: 'Er dringt nog maar eene kleine minderheid, al dringt zij sterk.'¹⁷² De vrouwenkiesrechtbeweging had wel een klap gehad, maar was niet verdwenen. Miep de Zaaijer, de dochter van een Haagse apotheker, beschreef in haar dagboek allerlei lezingen die ze bezocht tijdens de oorlog. Veel hiervan gingen over de vrede, maar er waren ook populaire bijeenkomsten over 'wat vrouwen

---

¹⁶⁹ 'Heykoop in Kunstmin', *De Volksstem* 10.10 (8 juni 1918) 1.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² [H. T. COLENBRANDER], 'Binnenlandsch overzicht', *De Gids* 81 (26 december 1916) 179.

kunnen doen' om in deze crisisjaren een maatschappelijk rol te vervullen.¹⁷³ De Zaaier bezocht ook een bijeenkomst over het kiesrecht. Ze schreef:

'Vanavond lezing over vrouwenkiesrecht, er zal wel niet veel komen, als er kwestie van oorlog of vrede is, is de belangstelling niet groot.'¹⁷⁴

Een katholieke publicist noteert deze ontwikkeling in zijn brochure *De lichtzijde van den oorlog*, waarin deze zich verheugd uitliet over zijn observatie dat het sinds het woeden van de oorlog plots zo 'stil [was] in het eens zoo rumoerig kamp der strijdlustige kiesrechtdames.'¹⁷⁵

De katholieke zal echter onaangenaam verrast zijn geweest door het feit dat er nog steeds meetings voor het vrouwenkiesrecht plaatsvonden tijdens de oorlog. Zo hield de VvVK verschillende bijeenkomsten, waarbij vaak de Vrijzinnig-Democratische Bond betrokken was. Deze partij was de politieke erfgenaam van het ANWV, waarin destijds Henri Marchant de parlementaire strijd voor het kiesrecht leidde. De bijeenkomsten voor het vrouwenkiesrecht leken ook wel enigszins op de bijeenkomsten van het ANWV uit de jaren tachtig: sprekers hielden lange lezingen en de vergaderingen sloten af met een motie.¹⁷⁶ De VvVK hield ook wel demonstraties, maar dan in samenwerking met de BSDV en de SDAP. De grootste hiervan was op 18 juni 1916, waarvoor flink reclame was gemaakt.

'Voor gij, moeders, en ook gij, kinderlooze vrouwen, maar in wie woont het ware moederhart, trekt mede op! Niet om u-zelfen gaat toch de strijd, maar om uw dochters en klein-dochters (...).'¹⁷⁷

Dit was de oproep in *Evolutie*, het leidende blad van de feministische beweging. De samenwerking tussen de feministen en de sociaaldemocraten had ook wel iets weg van de negentiende-eeuwse kiesrechtbeweging, aangezien er weer twee compleet verschillende geluiden op één kiesrechtmeeting werden geëxclameerd. Wat specifiek aan 1885 doet denken was de verdeeldheid tijdens de demonstratie: de sociaaldemocraten gingen apart van de feministen lopen, die zij alsnog als 'burgeressen' zagen. *Het Volk* maakte melding van vier- tot vijfduizend sociaaldemocratische demonstranten naast zeven- tot achtduizend feministische.¹⁷⁸ Historici Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, beiden verbonden aan het

---

¹⁷³ DE ZAAIJER, *Oorlogsagenda 1*, p. 4 (achterzijde), p. 10 (achterzijde).

¹⁷⁴ Ibidem, 37 (voorzijde).

¹⁷⁵ F.X.P. DUIJNSTEE, *De lichtzijde van den oorlog* (1915).

¹⁷⁶ Zie: 'Voor het Algemeen Vrouwenkiesrecht', *Het Volk* (22 november 1915) 5-6.

¹⁷⁷ 'Op naar de meeting!', *Evolutie* (11 februari 1914) 180.

¹⁷⁸ 'De optocht van onze vrouwen', *Het Volk* (19 juni 1916) 7.

wetenschappelijk bureau van de VVD, wijzen ook op het elitaire air van de VvVK: 'Naarmate meer mannen waren toegelaten [tot de stembus], werd uitsluiting steeds meer als een onrecht gevoeld.'¹⁷⁹ Langs de optocht verzamelde zich een flinke massa toeschouwers, maar naar wat zij van de demonstratie dachten, kunnen we alleen maar gissen. Velen zullen simpelweg op het spektakel zijn afgekomen: de feministen hadden het uiterlijk van hun optocht gebaseerd op het drie jaar eerder gehouden klederdrachtfeest, dat toen gehouden was ter ere van het honderdjarige bestaan van het Koninkrijk. Overal was ouderwetse klederdracht te zien uit alle hoeken van het land. Om het overzichtelijk te houden, liepen de demonstranten per provincie apart en volgde daarna nog een Nederlands-Indisch blok. Het idee was om zodoende het Nederlanderschap van de vrouwen benadrukken. De sociaaldemocraten probeerden zich niet naar dit beeld te schikken. Ze sloten zich pas straten later aan bij de stoet, met het volledige partijbestuur aan kop.¹⁸⁰ Bij de arbeiders zag het er minder spectaculair uit, maar de spandoeken waren niet minder strategisch. De banieren van de sociaaldemocratische vrouwen droegen leuzen als 'Het algemeen vrouwenkiesrecht tegen kinderarbeid' en 'het algemeen vrouwenkiesrecht brengt goed onderwijs' zijn voorbeelden. Daarnaast waren er een flinke hoeveelheid antimilitaristische leuzen bij. Van vijandigheid, zoals in de negentiende eeuw het geval was, was nu niets meer te merken. Slechts een kleine groep anarchisten wilde met de SDAP'ers op de vuist, maar de aanwezige politie verwijderde hen voor het uit de hand liep.¹⁸¹

Toen de optocht afgelopen was, waren er nog veel sprekers, zowel mannen als vrouwen. Aletta Jacobs, inmiddels tweeënzestig jaar en de langst actieve voorvechter van het vrouwenkiesrecht, wees op de gebreken van de regering van dat moment en haar voorgangers:

'Thans ondervinden wij daarvan de schadelijke gevolgen. De mannen moorden elkaar uit als beesten. En omdat wij geen invloed op het bestuur hebben, kunnen wij hen niet eens tot staan brengen. Ook de levensmiddelenvoorziening hebben ze treurig geregeld. Ziet naar Denemarken. Daar hoort ge geen enkele klacht over de verstrekking van

---

¹⁷⁹ FLEUR DE BEAUFORT EN PATRICK VAN SCHIE, 'Van toekenning tot uitsluiting: Finale kiesrechtuitbreiding en ervaringen tussen 1897 en 1948', in: FLEUR DE BEAUFORT, PETER VAN DEN BERG, RON DE JONG, HENK VAN DER KOLK EN PATRICK VAN SCHIE, *Tussen geschiktheid en grondrecht: de ontwikkeling van het Nederlandsche kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam 2018) 203-204.

¹⁸⁰ BOSCH, *Strijd!*, 298.

¹⁸¹ 'De optocht van onze vrouwen', *Het Volk* (19 juni 1916) 7; 'De demonstratie voor vrouwenkiesrecht', *De Telegraaf* (19 juni 1916) 2; 'De betooging voor vrouwenkiesrecht te Amsterdam', *Haagsche Courant* (20 juni 1916) 9.

levensmiddelen. Hoe komt dat? Omdat daar de mannen overleg hebben gepleegd met de huisvrouwen. Maar bij ons moeten de vrouwen de straat op.’¹⁸²

Er waren verschillende podia, waardoor de liberale feministen en de sociaaldemocraten niet naar elkaar hoefden te luisteren. Onder andere Mathilde Wibaut sprak haar partijgenoten toe:

‘Duizenden oogen hebben gelezen, wat wij van het algemeen vrouwenkiesrecht verwachten. Wij willen er door strijden tegen drankellende, tegen den kinderarbeid, voor moederschap en zuigelingen­zorg, tegen den oorlog, tegen het kapitalisme.’¹⁸³

Het meest fundamentele verschil tussen de feministen en sociaaldemocraten werd op deze demonstratie weer duidelijk: de feministen wilden het kiesrecht enerzijds om principiële redenen en anderzijds om een gezondere democratie, maatschappij en cultuur te creëren. De sociaaldemocraten zeiden nog altijd bezig te zijn het systeem omver te werpen. In de praktijk echter was de SDAP hier minder mee bezig dan de SDB dat was aan het eind van de negentiende eeuw: de sociaaldemocraten stelden in de oorlog geen concurrerend volksparlement of arbeidersraden voor. Wibaut benadrukte echter het ideologische nog een laatste keer tijdens de demonstratie van 1916. Ze riep:

‘Wij willen geen gedeeltelijk vrouwenkiesrecht, wij willen niet dat vrouwen in tweeën worden gedeeld en toegelaten! Waarom zou de arbeidersvrouw nu weer moeten wachten? Die tijd is voorbij, we willen thans het kiesrecht voor alle vrouwen! Onze eisch is een klasse-eisch!’¹⁸⁴

Epiloog: De revolutiepoging van 1918

Op 1917 werd het algemeen mannenkiesrecht een feit. Tevens was de grondwettelijke belemmering voor het vrouwenkiesrecht opgeheven. Voor de VvVK betekende dit een voltooiing van hun doelen, maar het bracht geen rust voor de SDAP en de sociaaldemocratische vrouwenbond. Het NVV beheerste nog steeds de meeste sociaaldemocratische actie met hun buitenparlementaire acties en de rust op straat was niet teruggekeerd. De misère in de directe omgeving was nog groot. Toen de SDAP ook nog eens slecht scoorde tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van juli 1918 bleek dat het kiesrecht geen enkele verlossing had gebracht. De grote belofte van het kiesrecht viel in duigen. Wat de situatie niet beter maakte was de continue toestroom van revolutionair nieuws uit Rusland, terwijl ondertussen in Nederland aardappelrellen plaatsvonden. Alhoewel voor de voedseloproer­kraaiers de aardappelen

---

¹⁸² ‘De demonstratie voor vrouwenkiesrecht’, *De Telegraaf* (19 juni 1916) 2.

¹⁸³ ‘De optocht van onze vrouwen’, *Het Volk* (19 juni 1916) 7.

¹⁸⁴ Ibidem.

belangrijker waren dan een politieke revolutie, bleef de sfeer hooggespannen.¹⁸⁵ Toen de revolutiedreiging ook nog eens oversprong naar Duitsland en de werkloosheid in Nederland na de oorlog niet daalde, bleek dat zowel vrede als algemeen kiesrecht geen beter tijdperk inluidde. Mathilde Wibaut schreef zelfs in 1922 nog dat de situatie niet veranderde:

‘Duisternis ligt over de beschaafde wereld. Het einde van den oorlog bracht nog steeds geen herademing. Zwoel blijft de atmosfeer; de ramp der werkloosheid is daarom vooral zoo drukkend, omdat we weten dat ze een der gevolgen is van de ontredde van Europa.’¹⁸⁶

Een kiesrechtstrijd die een half mensenleven had geduurd, liep zo uit op een anticlimax. Sociaaldemocraten verwerkten deze tegenslag op verschillende manieren. Eén reactie was de ontkenning van alle hoop die de kiesrechtstrijd had gebracht in de jaren voor de oorlog. Op deze manier verwerkte Mathilde Wibaut het trauma na de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht. Na jaren betoogd te hebben dat het algemeen vrouwenkiesrecht de arbeidsvrouw het hoogste geluk zou brengen, stelde ze na de oorlog dat ‘trouwens, wij hebben nooit verwacht, dat het vrouwenkiesrecht ons direkt voordeel zou geven.’¹⁸⁷ Anderen zouden radicaliseren en zich aansluiten bij de revolutionaire partijen. We zien dit bijvoorbeeld bij een socialistische typograaf genaamd Wiltze Nutters, die voor de oorlog actief lid was bij de SDAP. Tijdens de oorlog raakte hij zo gedesillusioneerd door enerzijds de nieuwsberichten uit het buitenland en anderzijds de binnenlandse situatie, dat de verkiezingsuitslag een klap was op een al reeds gebroken geest. Hij zou zich aansluiten bij de partij van Wijnkoop.¹⁸⁸ De naoorlogse periode bracht niet alleen groei voor deze communisten, maar ook zouden syndicalisten een libertair-socialistische partij oprichten, die overigens klein bleef.¹⁸⁹ Anderen zouden radicaliseren binnen de eigen partij. We zien dit bij Troelstra, maar ook veel partijleden.

Voor Troelstra was de maat vol in 1918, toen de revolutie uit Rusland oversloeg naar Duitsland. Ook Nederland zou er aan moeten geloven, volgens de sociaaldemocraat. Troelstra riep, geheel alleen handelend, in november 1918 op tot revolutie. Wat dit precies inhield wist

---

¹⁸⁵ ANNE PETERSON, ‘Aardappelen of revolutie?’, *Pyros* (april 2010) 24-27, aldaar 27.

¹⁸⁶ M. WIBAUT, ‘Na 25 jaar’, *De proletarische vrouw* (1 januari 1922) 1-2, aldaar 1.

¹⁸⁷ WIBAUT, ‘Na 25 jaar’, *De proletarische vrouw* (1 januari 1922) 1.

¹⁸⁸ TH. BUIS, ‘W. Nutters’, *Holanda Esperantisto* (23 december 1926) 1. De partij van Wijnkoop, alhoewel nu onder bolsjewistische inspiratie het kiesrecht verwerpende, had in de jaren voor de oorlog het algemeen kiesrecht wel gesteund. Zie: GERRIT VOERMAN, *De meridiaan van Moskou: De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001) 24-25, 32.

¹⁸⁹ RON BLOM, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek: Ontstaan, opkomst en ondergang van een ‘libertair-socialistische’ partij (1918-1928)* (Delft 2007) 15.

echter niemand. De Rotterdamse sociaaldemocraten Heijkoop en Johan Brautigam steunden Troelstra in ieder geval en begonnen met het opstellen van een plan voor de revolutie. In de Maasstad was er bijna een sociaaldemocratische volksmeerderheid en dus was er een kans op slagen.¹⁹⁰ Andere partijgenoten reageerden echter wisselend. In Amsterdam, waar de revolutie makkelijk gekaapt zou kunnen worden door syndicalisten en communisten, maakten Polak en Vliegen hun achterban juist duidelijk dat er — als het aan hen lag — geen revolutie inzat. Het sociaaldemocratische volk aldaar was verzameld in het Amsterdamse Concertgebouw, waar de twee voormannen ‘de arbeiders gevuld van de schone droom van een socialistische revolutie’ probeerden te bedaren. Polak schreef later over de bijeenkomst:

‘De vergaderden begrepen mij en als een klamme nevelwolk daalde de ontnuchtering over hen neder. Zij zaten daar in beduusdheid en velen onder hen onderbraken mijn speech met nijdige interrupties. Wat ik gezegd had, ging lijnrecht in tegen hetgeen zij verwacht hadden, dat ik zeggen zou. (...) Teleurgesteld en ontstemd verliet de menigte de zaal.’¹⁹¹

Op de Rotterdamse sociaaldemocraten na bleek binnen de partijleiding en parlementaire fracties grote tegenstand te bestaan jegens de revolutie. Daarnaast bleken sociaaldemocratische aanhangers na zowel revolutionaire als contrarevolutionaire avondbijeenkomsten gewoon weer rustig naar huis te keren, ook in Rotterdam bestormden ze het stadhuis niet. Wie in plaats van de sociaaldemocraten mobiliseerden, waren de confessionelen. Overal in Nederland zouden zij antirevolutionaire bijeenkomsten houden, ook al — of misschien juist hierdoor — was de revolutionaire dreiging allang gekeerd.¹⁹²

Ondanks de grote onduidelijkheid over het revolutionaire standpunt van de SDAP, kreeg de revolutionaire dreiging veel weerklank bij sociaaldemocratische arbeiders. De SDAP groeide enorm na de oorlog. In 1918 had de partij bijna achtentwintigduizend leden, maar in 1919 al bijna tienduizend meer en in 1920 waren er nog eens tienduizend bijgekomen.¹⁹³ De oppositiepartijen in het parlement verafschuwde de SDAP voortaan wel en die vijandigheid jegens de sociaaldemocraten leefde ook in de maatschappij.¹⁹⁴ Juist daarom is het bijzonder dat de sociaaldemocratische beweging haar eenheid behield en doorgroeide. Tegelijkertijd geeft dit

---

¹⁹⁰ ROB HARTMANS, *De revolutie die niet doorging: De tragedie van Troelstra – november 1918* (Utrecht 2019) 85.

¹⁹¹ BLOEMGARTEN, *Henri Polak*, 461.

¹⁹² HARTMANS, *De revolutie die niet doorging*, 91, 102.

¹⁹³ DOCUMENTATIECENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN, ‘SDAP ledentallen (1895-1939)’ (2012) <<https://dnpp.nl/dnpp/pp/sdap/leden>> (geraadpleegd 9 januari 2020).

¹⁹⁴ H. J. SCHEFFER, *November 1918: journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968) 250-251.

aan waar het de SDAP altijd om te doen was geweest: het socialisme was voor de oude sociaaldemocraten altijd belangrijker dan de democratie, als in deze democratie ook de stem van de bourgeoisie zou meetellen. De stelling dat met algemeen kiesrecht een revolutie nooit democratisch kan zijn, ging voor geen enkele socialist op. Het algemeen kiesrecht was nu echter plots de grote leus van de liberale en confessionele partijen.¹⁹⁵

Conclusie

De kiesrechtbeweging was een lange tijd klein en vond gedurende die tijd weinig weerklank in de maatschappij. Deelname aan de beweging was riskant voor de activisten, zowel sociaal als economisch. Vrouwen binnen de vrouwenkiesrechtbeweging waren doorgaans gedwongen te breken met de meeste culturele conventies. Ze moesten in de openbare ruimte op de bres voor hun idealen en alhoewel sommige feministen hen op handen droegen, zetten zowel journalisten als gematigde feministen hen neer als onvrouwelijk en mannenhaters. We zien dan ook dat veel feministen een al nonconformistisch leven leidden: een hogere graad echtscheidingen, een hogere graad ongelovigen en een hogere graad politiek activisme. Vrouwen die economisch zelfstandig waren konden hiermee weggomen, en anderen, we zien dit bij de sociaaldemocraten, hadden zeldzaam aanmoedigende echtgenoten. De feministen wilden met het kiesrecht verschillende dingen bereiken. Enerzijds wilden ze gelijke rechten, om zo betere arbeidsvoorwaarden, betere toegang tot het onderwijs en economische onafhankelijkheid te kunnen krijgen. Anderzijds wilde de idealistische kant van de beweging een culturele omslag bewerkstelligen, waardoor vredelievendheid en altruïsme leidend zouden worden in de politiek. Pas later, tussen de Rode Dinsdagen en de oorlog, zouden arbeidsrechten centraler komen te staan om arbeidersvrouwen aan te moedigen voor het algemeen vrouwenkiesrecht de straat op te gaan en hun rechten te eisen. De socialisten gingen na de Rode Dinsdagen ook voor het algemeen vrouwenkiesrecht op de bres, maar de strijd voor een socialistische samenleving bleef hieraan onlosmakelijk verbonden. Dat de sociaaldemocraten minder ideologisch gedreven doelen, zoals betere arbeidsvoorwaarden en meer controle over het leven, in de praktijk niet minder verlangden, blijkt uit de oorlogsdagen. De arbeiders interesseerden zich het meest voor de steunacties, de arbeidszekerheid en de voedseldistributie. Toen de regering dit alles niet waar kon maken, was er weinig interesse meer voor het kiesrecht en werden er buitenparlementaire middelen gezocht om toch meer zekerheid te verkrijgen.

De arbeidersvrouwen waren gedurende de hele strijd weinig gemotiveerd om voor het kiesrecht de straat op te gaan. De kiesrechtbewegingen kregen het niet voor elkaar hen aan te

---

¹⁹⁵ J. H. SCHELTEMA ET AL., 'Tegen de revolutie', *Maasbode* (15 november 1918) 2.

spreken. Voor de langste tijd van haar bestaan was de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht hier ook niet mee bezig en waren ze slechts uit op de wettelijke gelijkstelling van man en vrouw, waarbij de arbeidsvrouw, net als de arbeidersman, buitengesloten bleef van het stemrecht. Daarnaast hadden de socialisten, zowel mannen als vrouwen, te kampen met openlijke vijandigheid van de werknemers, waarvan zij afhankelijk waren in hun werkende leven. Actief worden in de sociaaldemocratische kiesrechtbeweging kon makkelijk de baan kosten, hetgeen juist voor deze groep het minst wenselijk was. De vijandigheid, samen met de onverschilligheid van zoveel anderen, maakt de kiesrechtstrijd een strijd geheel tegen de stroom in. Alhoewel de invoering van het algemeen kiesrecht prima in een internationaal patroon paste, betekent dit niet dat de strijd makkelijker werd. Sterker nog, het zal altijd onduidelijk blijven in hoeverre de invoering van het algemeen kiesrecht wel een resultaat was van de buitenparlementaire strijd of van een politieke deal tussen progressieve en conservatieve politici. Wel kreeg de eis voor het algemeen kiesrecht vanaf de jaren tien maatschappelijke weerklank. Toen de oorlog uitbrak, betekende dit voor de socialisten echter het failliet van hun strijd: het algemeen kiesrecht was er, maar de stabiliteit en de orde waarop zij gehoopt hadden ontbrak. Zodoende vertaalde de invoering van het algemeen kiesrecht, juist voor veel van hen die daarvoor gestreden hadden, in een revolutionaire vlam.

Via de retoriek van de kiesrechtstrijd kunnen we begrijpen waarom voor veel Nederlanders het algemeen kiesrecht geen feestelijke finale van een lange strijd betekende. In de redes van zowel de socialisten als de feministen werd gevraagd om sociale en economische zekerheid. De feministen benadrukten hun wens om vrede, om een vredelievende maatschappij en een minder destructieve cultuur, terwijl de socialisten en de progressieve liberalen voor hen betere arbeidsvoorwaarden eisten. Vanaf de jaren tien zien we dat vrouwen als Kramers en Wibaut de twee scholen combineren: vrouwenemancipatie en arbeidsgerelateerde punten worden samen op de agenda gezet. Op het moment van de grondwetswijzing in 1917 was de sociale en economische zekerheid waarvoor de kiesrechtstrijd vocht echter ver weg.

Viering honderd jaar kiesrecht

De huidige viering van het algemeen kiesrecht kreeg weinig weerklank in de maatschappij. Als we de vraag stellen waarom dit zo is, moet het antwoord zijn dat het gevierde niet scherp op de radar stond. De sociaaldemocratische Kamervoorzitter Khadija Arib noemde in haar rede de beweging en de strijd als belangrijke punten om bij stil te staan, maar ze stond niet stil bij waar deze strijd over ging. In dit essay heb ik verschillende redes, verslagen en literatuur onderzocht. Hieruit bleek dat het doel van de kiesrechtstrijd niet zozeer het principe was, maar juist andere verlangens de hoofdrol speelden. De socialisten wilden hun socialisme ermee bereiken: als het kapitaal de economie zou blijven leiden en niet de behoeften van de armsten in de

maatschappij, dan was het kiesrecht waardeloos. De feministen wilden de gelijkstelling tussen man en vrouw, hetgeen lukte, maar ook slechts als instrument om tot de wettelijke en maatschappelijke gelijkstelling tussen man en vrouw te komen, om tot het einde van de oorlogszucht te komen en om een meer altruïstische maatschappij te creëren. Het algemeen kiesrecht bracht geen heil: gehuwde vrouwen waren tot 1956 handelingsonbekwaam, de tweede feministische golf zou slechts een tweede stap zijn om de maatschappelijke wensen te realiseren, aan oorlogen kwam geen eind en ja, altruïsme is uit de maatschappij niet verdwenen, maar of deze ethiek ook het beginsel is voor overheidsbeleid is zeer te betwijfelen. Het is misschien dan ook niet gek dat tijdens het vijftigjarig jubileum van het kiesrecht er helemaal niets gevierd werd. De tweede feministische golf brak aan en feministen waren juist kritisch op wat er bereikt was. Er werd niet gevierd, maar gestreden, want het politieke project ging door. Het einde van de geschiedenis was niet bereikt.

Wie een ode aan de kiesrechtstrijd wil brengen, zou niet ons democratische stelsel moeten vieren, maar de strijders, hun doelen en huidige initiatieven om de democratie te verbeteren. De kiesrechtstrijders gaven hun tijd aan veelal ogenschijnlijk onbereikbare doelen en durfden hun maatschappelijke en economische positie op het spel te zetten om deze doelen te bereiken. Hun strijd en hun doelen waren hierdoor radicaler dan het algemeen kiesrecht waarvoor zij stredden. De eis van het algemeen kiesrecht was immers geen breuk met de liberale ideologie die de basis was geweest voor de staatsinrichting. Radicaal was de eis voor socialisme, een breuk met de politieke doctrine, en radicaal was het van de vrouwen om de openbare ruimte als toneel te gebruiken, een breuk met het maatschappelijke en culturele denken over de positie van de vrouw. De kiesrechtstrijd was een strijd van activisten zonder stem, zonder politieke macht. Wie het algemeen kiesrecht wil vieren, zou hierom deze strijd centraal moeten stellen: het gevecht tegen de stroom in, van hen die geen stem hebben en van de zwaksten in de maatschappij. Democratie en vertegenwoordiging blijven lopende projecten, die nog niet zijn afgerond.

Nawoord

Een masterscriptie schrijven over de strijd voor het algemeen kiesrecht was geen makkelijke opgave. Er was al zo veel over het onderwerp gepubliceerd en daarnaast bleven historici tijdens de jubileumjaren doorschrijven. Toch waren er twee redenen voor mij om te schrijven over het onderwerp. Ten eerste was het me in eerder brononderzoek opgevallen dat 1917 en 1919 nooit als echte keerpunten beschreven werden. Ik las niks over een grote opluchting of een groot feest. Alhoewel ik het nergens expliciet verwoord zag, had ik het gevoel dat de invoering van het algemeen kiesrecht belangrijker was als een juridische en principiële overwinning dan als maatschappelijk keerpunt. De historiografie, en de pogingen om het algemeen kiesrecht te vieren, behandelde de grondwetswijziging als het grote eindpunt van een strijd om de democratie, maar er misten verklaringen over waarom de strijd zo gevoerd was als zij was en wat er speelde in Nederland in de jaren rond de grondwetswijziging. Samen met Henk te Velde smeedde ik het plan om in dagboeken te kijken wat ‘doorsnee’ Nederlanders erover schreven, maar het bleek dat zij er niets over schreven. Pogingen om een scriptie te schrijven over bronmateriaal dat *niets* zei (hoe veelzeggend dat ook is), bleek echter niet tot een lekker verhaal te leiden. Toch hoop ik met meer conventioneel krantenonderzoek te hebben bijgedragen aan een genuanceerder beeld van een al reeds veel onderzocht onderwerp.

De tweede reden om dit stuk te schrijven, had meer te maken met mijzelf dan met de historiografie of de viering van het algemeen kiesrecht. Na in 2018 en 2019 stage te hebben gelopen bij de Raad voor het Openbaar Bestuur en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wilde ik nog een laatste oefening in het schrijven over bredere en maatschappelijk relevantere onderwerpen. Dit was niet mijn expertise, aangezien ik me altijd bezighield met kleine sociale bewegingen. Vergeten onderwerpen, die mijns inziens de aandacht verdienen. Bij de twee adviesraden hadden ze echter weinig aan deze specialisering. Ik heb die stages prima doorlopen, maar ik vond het belangrijk dat ik ook als scriptie over zo'n ‘actueel’ onderwerp kon schrijven. Ik heb daarvan veel geleerd en ik ben blij dat ik het gedaan heb.

Zonder mijn familie, vrienden en docenten had ik het niet kunnen doen. Henk te Velde wil ik als eerste bedanken, die me op verschillende cruciale momenten de juiste richting instuurde. Daarnaast wil ik Dennis Bos bedanken, die mijn bachelorscriptie begeleidde en me daarna altijd bleef aanmoedigen. Mijn vriendin Larissa wil ik bedanken voor de steun, het geduld en het zorgvuldig nalezen van de scriptie. Ook wil ik Marieke Dwarswaard bedanken, die meerdere versies van de scriptie heeft doorgespit en tijdens het hele proces altijd wijze raad heeft gegeven. Tot slot wil ik mijn ouders bedanken, omdat ik zonder hen nooit de universiteit bereikt had.

Literatuurlijst

- AERTS, REMIEG EN HENK TE VELDE, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940' in: N.C.F. van Sas, *Vaderland: Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 393.
- BEAUFORT, FLEUR DE EN PATRICK VAN SCHIE, 'Van toekenning tot uitsluiting: Finale kiesrechtuitbreiding en ervaringen tussen 1897 en 1948', in: FLEUR DE BEAUFORT, PETER VAN DEN BERG, RON DE JONG, HENK VAN DER KOLK EN PATRICK VAN SCHIE, *Tussen geschiktheid en grondrecht: de ontwikkeling van het Nederlandsche kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam 2018).
- BERG, J. TH. J. VAN DEN, 'Het "algemene" van ons kiesrecht', *parlement.com* (24 mei 2019) <www.parlement.com/id/vkynbdqe18rz> (bezocht 6 januari 2020).
- BERGH, GEORGE VAN DEN, 'Het algemeen kiesrecht veroverd', *Het Jonge Volk* (27 maart 1919) 41-42..
- BLACKBURN, SUSAN, 'Winning the Vote for Women in Indonesia', *Australian Feminist Studies* 14.29 (1999).
- BLOEMGARTEN, SALVADOR, *Henri Polak: sociaal democraat 1868-1943* (Amsterdam 1993).
- BLOM, RON, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek: Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Delft 2007).
- BOS, DENNIS, 'Dood en begraven: Funerair ritueel in de vroege socialistische beweging 1871-1899', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007) 38-58.
- IDEM, *Waarachtige volksvrienden* (Amsterdam 2001).
- BOSCH, MINEKE, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019).
- BRAUTIGAM, J., *Langs de havens en op de schepen: Herinneringen van J. Brautigam* (Amsterdam 1956).
- BUIS, TH., 'W. Nutters', *Holanda Esperantisto* (23 december 1926) 1.
- CAMP, RICO OP DEN, 'HELDT, Bernardus Hermanus', *BWSA* 6 (1995) 87-91.
- DAM, PETER VAN, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011)
- DUIJNSTEE, F.X.P., *De lichtzijde van den oorlog* (1915).
- EVERARD, MYRIAM, 'De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht: afdeling Amsterdam in 1897', *Historica: tijdschrift voor gendergeschiedenis* 42.2 (2019) 44-50.
- GEERTS, IRENE, 'Even liefelijke als doeltreffende propaganda': *De kiesrechtboodschap van de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913* (bachelorscriptie Vrije Universiteit 2013).
- GHODSEE, KRISTEN R., *Why Women Have Better Sex Under Socialism: And Other Arguments for Economic Independence* (Londen 2018).
- GREVER, MARIA EN BERTEKE WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid: De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

- HARMSSEN, GER EN BOB REINALDA, *Voor de bevrijding van de arbeid: Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975).
- HARTMANS, ROB, *De revolutie die niet doorging: De tragedie van Troelstra — november 1918* (Utrecht 2019).
- HOLLANDER, SAMUEL, 'Marx and Engels on Constitutional Reform vs. Revolution: Their 'Revisionism' Reviewed', *Theoria: A Journal of Social & Political Theory* 57.122 (30 maart 2010) 51-91.
- HOUTEN, HARMEN VAN, *Anarchisme in Drenthe: Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985).
- JANSE, MAARTJE, 'De kracht van beschaafd protest: Een 19de-eeuws perspectief' in: SARAH L. DE LANGE EN JASPER ZUURE (RED.), *#WOEST: De kracht van verontwaardiging* (Amsterdam 2018).
- JONG, RON DE, 'Geschikte en ongeschikte kiezers: Het kiesrecht tussen 1848 en 1919', *Leidschrift* 32.3 (2017) 17-38.
- KAAL, HARM, 'De electorale cultuur van de sociaaldemocraten, 1918-1940', *Leidschrift* 32.3 (2017) 69-87.
- KEES, 'De onpartijdige regering', *Het Jonge Volk* (17 juli 1919) 115-116.
- KLINKEN, GERT VAN, *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- KOEJEMANS, A. J., *David Wijnkoop: een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967).
- LOKIN-SASSEN, PIA, 'Vrouwenkiesrecht in de negentiende eeuw', *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving — 1883-2018* (Nijmegen 2018) 23-46.
- MARINUS, BAUKE EN NATASCHA TUINHOUT, 'KATZ, Samuël', *BWSA* 6 (1995) 111-113
- MEER, TOM VAN DER, STEVEN VAN SCHUPPEN EN SJOERD VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981).
- MEERTENS, P.J. EN JANNES HOUKES, 'FROWEIN, Pieter Coenraad Frederik', *BWSA* 8 (2001) 40-44.
- MELLINK, ALBERT F., 'VOS, Roosje', *BWSA* 1 (1986) 144-146.
- MOEYES, PAUL, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- OPPENHEIM, J., 'Voorwoord' in: Aletta H. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924).
- OUTSHOORN, JOYCE, *Vrouwenemancipatie en socialisme: Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973).
- PETTERSON, ANNE, 'Aardappelen of revolutie?', *Pyros* (april 2010) 24-27.

- PETTERSON, ANNE, 'Aardappelnoed: Amsterdamse arbeiders en het socialisme tijdens het Aardappeloproer van 1917', *Holland* (2010) 18-39.
- IDEM, 'Wat Marijtje van het vrouwenkiesrecht dacht', *De Nederlandse Boekengids* (augustus-september 2019) 37-39.
- ROLAND HOLST, Henriette, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (Rotterdam 1932).
- ROMEIN, JAN EN ANNIE, *De lage landen bij de zee: Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (1e druk Amsterdam 1934; 8e druk 1979).
- ROOY, PIET DE, *Ons stipje op de wereldkaart: De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- RULOF, B. J. J., 'Selling Social Democracy in the Netherlands. Activism and Its Sources of Inspiration during the 1930s' *Contemporary European History* (2000) 473-495.
- SCHEFFER, H. J., *November 1918: journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).
- SMIT, CHRISTIANNE, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).
- TOUWEN, JEROEN, 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen' in: KAREL DAVIDS EN MARJOLEIN 'T HART (RED.), *De wereld en Nederland: Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011).
- TROMP, BART, *Het sociaal-democratisch programma: De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002).
- VELD, TH., *Volksonderwijs en leerplicht: een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Delft 1987).
- VELDE, HENK TE, 'De domesticatie van democratie in Nederland: Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN - Low Countries Historical Review* 127.2 (2012) 3-2.
- VELDHUIZEN, ADRIAAN VAN, 'A Grassroots Sacred Socialist History: Dutch Social Democrats (1894-1920)' in: JOOST AUGUSTEIJN, PATRICK DASSEN EN MAARTJE JANSE, *Political Religion Beyond Totalitarianism: The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013).
- IDEM, *De partij: over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).
- VERMEEREN, SIMONE, 'Alle vrouwen verzamelen: hoe emancipatoir is de golf van gebundelde vrouwenlevens', *De Nederlandse Boekengids* (augustus-september 2019) 35-37.
- VERSLUYS-POELMAN, [ANNETTE], *Vrouwenkiesrecht: rede gehouden op 29 Augustus 1898* (Amsterdam 1899).
- VLIEGEN, W. H., *De Dageraad der Volksbevrijding: Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (1905).
- IDEM, *Over de oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der socialistische beweging: populaire voordrachten* (Amsterdam 1931).

VOERMAN, GERRIT, *De meridiaan van Moskou: De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001).

VORRINK, K., *Een halve eeuw beginselstrijd: overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Amsterdam 1941).

VREKE, DÉsirÉE, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland', *atria.nl* (1 januari 2019).

WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM, M., *De strijd voor het algemeen vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 1912).

WIBAUT, M., 'Na 25 jaar', *De proletarische vrouw* (1 januari 1922) 1-2, aldaar 1.

WIELENGA, FRISO, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2013).

ZWAGER, H. H., *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa: een historische studie* (Groningen 1958).

Periodieken

Algemeen Handelsblad

Arnhemsche Courant

Evolutie

De Gelderlander

De Gids

Haagsche Courant

De Maasbode

Het nieuws van den dag

Het Volk

Nieuwe Rotterdamsche Courant

De proletarische vrouw

Provinciale Drentsche en Asser Courant

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant

Rotterdamsch Nieuwsblad

De Telegraaf

De vakbeweging

De Volksstem

De Werkmansbode

Archieven

Haags Gemeentearchief

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis